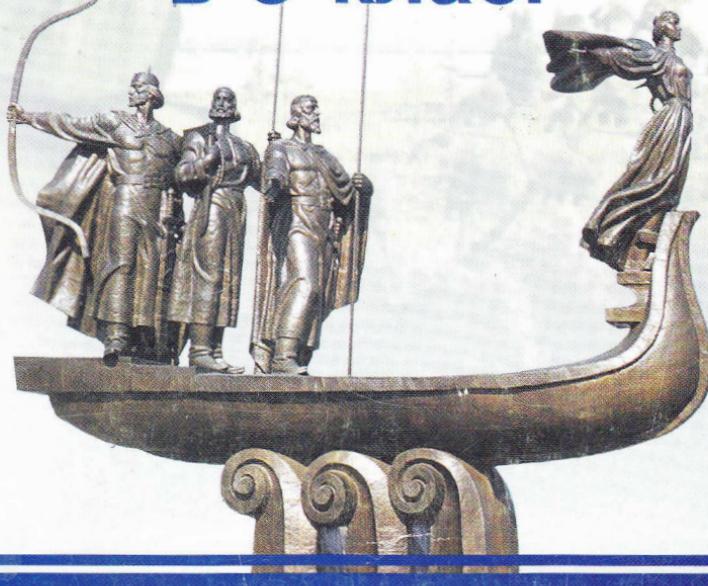

І. П. ЮЩУК

НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ

в 5 класі

І. П. ЮЩУК

НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ В 5 КЛАСІ

Методичні поради до підручника

Посібник для вчителя

Рекомендовано Міністерством освіти України

КІЇВ «ОСВІТА» 1998

СТРУКТУРА ПІДРУЧНИКА

*Рекомендовано Міністерством освіти України
(Лист Міністерства освіти України №745 від 02.07.97 р.)*

- Ю99   Ющук І. П.
             Навчання рідної мови в 5 класі: Методичні поради до підручника.— К.: Освіта, 1998.— 96 с.
             ISBN 966-04-0321-6.
У посібнику даються методичні поради щодо викладання нового матеріалу та виконання вправ на його засвоєння. Є частиною комплекту, що складається з підручника «Рідна мова», 5 клас І. П. Ющука, робочого зошита для учнів «Зошит з рідної мови для 5 класу» А. А. Ворон, В. А. Солопенка та цього посібника.
Для вчителів-словесників, студентів філологічних факультетів.

ББК74.268.1Укр

ISBN 966-04-0321-6

© Ющук І. П., 1998
© Лопарев С. В., художнє оформлення, 1998

Підручник І. П. Ющука «Рідна мова», 5 клас укладено за авторською програмою. Матеріал у ньому розташовано за логікою, як іде пізнання: від цілого до його деталей, тобто від тексту до звуків.

У створенні тексту як основного носія інформації полягає призначення мови. Текст — це те, з чим усі ми щоденно маємо справу — байдуже, чи тим текстом є літературний твір (роман, повість, поема), чи лише кілька реплік у нашому повсякчасному спілкуванні. Тому й розгляд структури мови починаємо від тексту.

Текст формується з речень. У 5 класі речення розглядається лише в загальному плані як будівельний матеріал для тексту. Щоб докладно ознайомлюватися з усіма різновидами речення та їхніми особливостями, з одного боку, немає часу, а з іншого — п'ятикласники ще не готові до цього.

Речення складається з членів речення. Знову ж учні 5 класу про них дістають лише загальне поняття — наскільки це їм буде потрібне для розвитку мовлення. Словосполучення розглядаємо як спосіб підрядного поєднання членів речення між собою.

Від членів речення переходимо до лексики. Цей розділ покликаний привернути увагу дітей до слова як центральної одиниці мови. Основну увагу тут приділяємо лексичному значенню слова, і зрозуміло чому: розглядаючи слова, ми засвоюємо насамперед їхнє лексичне значення.

Наступний розділ — будова слова. Від будови слова, з одного боку, часто залежить лексичне значення всього слова, а з другого — його конкретний звуковий склад. Це своєрідний місток між лексикою й фонетикою. До будови слова будемо ще не раз повернатися, коли вивчатимемо фонетику й правопис.

Словотвір у 5 класі окремо не розглядається. Ця тема пов'язана з морфологією, де буде вивчатися спеціально словотвір іменників, прикметників, дієслів, словотвір прислівників. Щоправда, деяких питань словотвору доведеться торкнутися під час розгляду окремих фонетичних і правописних питань. Але для цього достатньо й тих відомостей, що їх дістануть діти, вивчаючи будову слова.

Центральною великою темою в 5 класі є фонетика й

пов'язаний з нею правопис. Це досить складна й відповідальна тема: адже з неї починається систематичний курс рідної мови.

Насамперед учні, які постійно мають справу з писаним чи друкованим словом, повинні збегнути різницю між звуком і буквою, вимовою й написанням і не сплутувати ці два різні мовні явища. Тому опрацювання фонетики й починаємо підрозділом «Звуки і букви».

Першим іде розгляд голосних з двох причин. По-перше, цей матеріал не такий складний, як матеріал, що стосується приголосних звуків, тут менше різних фонетичних явищ і правила правопису простіші. По-друге, розгляд голосних звуків дає більше матеріалу для постановки правильної вимови слів дітьми (вимова наголошених і ненаголошених голосних, подолання діалектних особливостей у їхній вимові, наголос).

Матеріал, що стосується приголосних звуків, розташований теж у певному порядку. Спочатку розглядаються загальні особливості різних груп приголосних звуків, їхня вимова й позначення на письмі. Потім учні ознайомлюються з тими перетвореннями, яких зазнають приголосні в мовленнєвому потоці: подовження, спрошення, чергування, злиття тощо. І нарешті йдеться про засоби, які забезпечують милозвучність мови.

Правопис слів іншомовного походження виноситься в окремий підрозділ через його певну специфіку порівняно з правописом незапозичених слів.

Розвиток зв'язного мовлення не виділено в окремі параграфи, оскільки розвиток мовлення учнів повинен здійснюватися на кожному уроці, що є основною метою курсу рідної мови в середній школі. І матеріал для цього є в кожному параграфі. Крім того, окремо подається матеріал з розвитку зв'язного мовлення (розділ «Розвиток мовлення»), щоб учитель міг використати його на свій розсуд у зв'язку з вивченням конкретного теоретичного матеріалу чи без такого зв'язку. Розвиток мовлення учнів актуальній на будь-якому уроці.

Записи в «Щоденнику» мають різну мету. Одні з них повинні служити як зразки для написання учнями власних творів, інші — призначенні для навчальних диктантів (таких насичених певними орфограмами текстів у творах письменників, зрозуміла річ, не знайти), ще інші — по-кликані полегшити учням засвоєння тих чи інших правил. Не обминається в них і виховна мета. А разом ці записи

мають спонукати якщо не всіх, то принаймні деяких учнів до ведення власних щоденників, до спроб у літературній творчості.

ВСТУПНІ УРОКИ

§ 1. Мова в житті людей. Коли учні самостійно прочитають вступну статтю, проводимо з ними бесіду за такими питаннями: Чи можна збудувати будинок, не користуючись мовою? А чи можна було б зварити борщ, якби не було мови? З чого ми більше довідуюмося про світ: з того, що бачимо власними очима, чи з книжок?

У 80-х роках у Сибіру, неподалік від Якутська, було відкрито стоянку прадавніх людей. Вік цієї стоянки приблизно 2 млн. років, середня річна температура, як стверджують геологи, тоді там була мінус десять градусів, тобто взимку морози могли сягати тридцяти — сорока градусів. Чи була в тих прадавніх людей мова?

Хід міркування учнів повинен бути такий. Щоб вижити в цих умовах, потрібно було користуватися вогнем і, очевидно, мати якесь житло. А заздалегідь збудувати житло і тим більше постійно підтримувати вогонь без мови неможливо. Мова потрібна була насамперед для розподілу обов'язків, організації спільної праці певного гурту людей. Без цього вони, фізично не пристосовані до екстремальних умов, не вижили б.

Прислів'я діти читають по одному й пояснюють, як вони розуміють їх. При цьому звертаємо їхню увагу на те, що в п'ятому реченні перед як коми нема, бо між групою підмета (*людина без книги*) і групою присудка (*як риба без води*) кома не ставиться.

Перед тим, як учні читатимуть вірш М.Рильського, з'ясовуємо значення слів *паростъ*, *плекати*, *пильно*, *нестанно*, *полоти*, *гомін*, *перлина*, *натхнення*. Зупиняємося також на вислові: *живе своїм живим життям*. Цим автор хоче сказати, що мова існує й розвивається за своїми законами, незалежними від волі окремих людей.

Наприкінці уроку можна поговорити з дітьми про деякі норми міжлюдського спілкування, використовуючи прислів'я, які учні записують на дошці і в зошитах: *Не кидай слова на вітер*. *Шабля ранить тіло, а слово — душу*. *П'ять разів подумай, а один раз говори*. *Не завжди говори, що знаєш, а завжди знай, що говориш*. *Язык — не помело, слово — не половина*.

На уроці можна використати висловлювання відомих людей про мову: 1. *В народу немає скарбу більшого, як його мова.* (Юрій Мушкетик.) 2. *Перш ніж сказати що-небудь іншим, скажи це собі.* (Сенека, римський філософ I ст. н. е.) 3. *Слово, яке йде від серця, проникає в серце.* (Нізамі, азербайджанський поет XII ст.) 4. *Говорити не думаючи — все одно, що стріляти не цілячись.* (Сервантес, іспанський письменник XVI — XVII ст.) 5. *Нема нічого сильнішого від слова.* (Менандр, давньогрецький поет IV — III ст. до н. е.) 6. *Слово — одне з найвеличніших знарядь людини. Безсліде саме по собі, воно стає могутнім і незборним, якщо сказане вміло, щиро і вчасно.* (Анатолій Коні, російський юрист XIX — XX ст.)

§ 2. Українська мова. Повідомляємо, що в Конституції України про нашу мову записано: «Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України». Це означає, що всі в Україні повинні вивчати її, нею видаються закони, вона є мовою державних установ, громадських організацій, науки, вищої школи.

На уроці варто було б показати учням усі 11 томів «Словника української мови», якщо він є в школі. При цьому кажемо, що в словнику записано понад 134 тис. слів, а зараз Інститут української мови Національної академії наук працює над словником, у який увійде близько 300 тис. слів. Українська мова надзвичайно багата.

Крім висловлювань, наведених у підручнику, можна прочитати дітям також інші висловлювання про українську мову: 1. *На москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще, нехай судять люди.* (Тарас Шевченко, 1847.) 2. *Українська мова в багатстві, витонченості і гнучкості форм не поступається ані жодній із сучасних літературних мов слов'янства.* (М. Драгоманов, 1882.) 3. *Я глибоко вірю у велике майбутнє українського слова, у його велику красу і силу.* (Степан Васильченко.) 4. *Я дуже люблю народну українську мову, звучну, барвисту й таку м'яку.* (Л. Толстой.) 5. *На Україні повинно мати силу тільки українське слово.* (В. Винichenko, 1920.) 6. *Той, хто зневажливо ставиться до рідної мови, не може її сам викликати поваги до себе.* (О. Гончар.) 7. *Мово рідна, слово рідне, хто вас забуває,*

той у грудях не серденько, тільки камінь має. (С. Вороб'євич.)

Говорячи про переслідування української мови в часи неволі, зазначаємо, що вижити її завжди допомагала наша народна пісня. Зараз записано понад 200 тис. українських народних пісень. Щоб їх скласти так багато, потрібна була не одна тисяча років. Стільки ж існує й наша мова. І наші ж пісні — одні з найкращих у світі. Ось що про них писав, наприклад, відомий німецький письменник і перекладач Фрідріх Боденштедт (1819 — 1892): «У жодній країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужністю пронизує його любовні пісні... Справді, народ, що міг співати такі пісні й любуватися ними, не міг стояти на низькому ступені освіти».

Про багатство усної народної творчості українців свідчив і чеський філолог Павел Йосеф Шафарик (1795 — 1861): «Із усіх слов'янських народів українці мають найбільше народних пісень».

Коли мова зайде про державні символи України (вправа 5), кажемо дітям, що синьо-жовтий прапор і тризуб завжди знаменували собою прагнення нашого народу до волі, до незалежності. Тому поневолювачі намагалися всіляко принизити їх, спаплюжити, забороняли не тільки використовувати їх, але навіть згадувати. Далі загадуємо дітям на наступний урок принести, в кого є, значки ізображенням синьо-жовтого прапора й тризуба: діти будуть розповідати про них, про їхнє значення.

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В ПОЧАТКОВИХ КЛАСАХ

§ 3. Іменник. У початкових класах учні досить докладно знайомилися з іменником, його граматичними ознаками, особливостями відмінювання. Але далеко не все затрималося в їхній пам'яті. Це треба мати на увазі, повторюючи вивчене в початкових класах.

Тож перед тим, як діти виконуватимуть вправу 6, допомагаємо їм пригадати частини мови й питання, на які вони відповідають. У вправі 6 зашифровано побажання:

«Успіхів і радості вам у навчанні». У слові навчання наголос падає на другий склад.

Коли учні готуватимуться до виконання вправи 7, допомагаємо їм пригадати назви відмінків по порядку й питання до них. Під час аналізу іменників стежимо, щоб діти правильно вказали, що іменник *серпик* тут вжито не в називному, а в знахідному відмінку (к о г о ? щ о ?).

У вправі 8 зашифровано вислів Т.Шевченка: «Свою Україну любіть». Ці слова взято з дванадцятого вірша циклу «В казематі». Повністю строфа звучить так:

Свою Україну любіть,
Любіть ї... Во время лютे,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

В останній колонці цієї вправи мають бути слова: *злістю, любов'ю, убогістю, тінню, старістю, тьманістю*. У чотирьох словах подовження не відбулося тому, що в них є вже збіг двох приголосних *ст* («третій зайвий»). У слові *тінню* звук [н'] стойть між двома голосними [i] та [y], тому він подовжився.

Коли учні читатимуть Оленчин запис у щоденнику, запитаємо їх, яке дев'ятимісячне кругосвітне плавання мав на увазі Андрійко і чому — дев'ятимісячне. Якщо діти не зуміють відповісти, пропонуємо їм підрахувати, скільки триватиме їхній навчальний рік з вересня по травень включно. Тут же розповідаємо дітям, що багато видатних людей вели щоденники. Відомі щоденники Тараса Шевченка, Михайла Грушевського, Володимира Вернадського, Олександра Довженка, Василя Симоненка. Людина не все може втримати в пам'яті, і їй тут приходить на допомогу щоденник.

Ведення учнями щоденників — найкращий засіб розвитку їхнього зв'язного мовлення (хоч, щоправда, не всі візьмуться це робити). При цьому дітей треба попередити, що ніхто, навіть учитель, не має права без їхнього особистого дозволу читати будь-чий щоденник.

За вправою 9 можна провести бесіду про значення книжки в житті людини. Тут доречно буде використати й висловлювання видатних людей про книжку: 1. *Книги — морська глибина: хто в них пірне аж до дна, той, хоч і труду мав досить, дивній перли виносить.* (І. Франко.) 2. *Життя без книг — це хата без вікна.* (Д. Павличко.) 3. *Читання хороших книг — це розмова з найкращими*

людьми минулих часів.

(Рене Декарт, французький філософ і математик XVII ст.) 4. *Усе, що людство здійснило, передумало, усе, чого досягло, — усе це збереглося наче якими чарами на сторінках книжок.* (Томас Карлейль, англійський письменник і філософ XIX ст.) 5. *Бібліотеки — це скарбниці всіх багатств людського духу.* (Готфрід Лейбніц, німецький філософ і математик, жив у 1646 — 1716 pp.)

§ 4. Особові займенники. Після того як учні виконають вправу 11, запитуємо, на кого вказують займенники першої, другої і третьої особи однини та множини відносно мовця. Діти кажуть, що я вказує на того, хто говорить; *ми* — на того, хто говорить і хто є з ним; *ти* — на того, до кого говорять; *ви* — на тих, до кого говорять; *він, вона, воно, вони* — на тих, про кого або про що говорять.

Далі запитуємо дітей, як вони звертаються до своїх тато й мами, дідуся й бабусі — на ви чи на ти? Розповідаємо їм, що за українським звичаєм до тата й мами, до дідуся й бабусі і взагалі до старших людей треба звертатися на ви. Цим ми виявляємо повагу до них. Наводимо приклади з художньої літератури.

Ось як звертається до своєї мами капітан далекого плавання Дорошенко в романі О.Гончара «Тронка»:

Давно вже він збирався запитати матір про таємницю її лікування, а коли зараз запитав про це:

— Як ви лікуєте, мамо, людей?

Вона відчула себе аж ніби незручно.

— Кого як... Кого зіллям або корінням... Чи добром словом.

Або ось як шанобливо розповідає про свою матір один з малих геройів оповідання Григора Тютюнника:

Купаюся в річці поміж лататтям... Аж ось і мати йдуть. Піджачок сіренський у смужку, хустка, чоботи, спідниця — все старе, а кошик новий, жовтий, з рогозу.

— Мамо, мамо! — кличу, підпливаючи до мосту. — Чого ви там накупили?

Після прочитання й аналізу Андрійкової розповіді проводимо бесіду про те, як слід робити записи в щоденнику. Насамперед ставимо дату, наприклад: *9 вересня 199... року*. Перше речення можна почати словами: *Сьогодні я ...* Далі розповідаємо про те, що самі робили, що робили інші.

І про своїх рідних, близьких можна щось розповісти. А може, того дня сталася якась не зовсім рядова, небуденна подія, або ви почули цікаву розмову, вістку, цікаве висловлювання, або підмітили щось незвичне між людьми чи в природі — про це теж варто написати. Люди в щоденник записують також свої думки, враження. Колись буде цікаво все це прочитати й згадати те, що було.

Якщо буде час, наприкінці уроку можна запропонувати кілька загадок. Учні відгадують їх і пояснюють, чому зразу не можна сказати, про що йде мова в загадці, яка роль у цьому займенників. Якби займенники замінити іменниками, то чи загадка була б загадкою?

1. Така я велика, що й кінця не маю, лежу собі тихо, нікого не займаю. Тільки мені добре люди день і ніч топчуть груди. (*Дорога.*) 2. Мене частенько просять, а тільки покажусь — ховатися почнуть. (*Дощ.*) 3. Чим більше з неї береш, тим більшою вона стає. (*Яма.*) 4. Його б'ють, він не плаче, а ще вище скаче. (*М'яч.*)

Можна провести усний творчий диктант на вживання займенників. Учитель читає текст речення за реченням, а учні по черзі повторюють їх і, орієнтуючись на контекст, замінюють іменники, які повторюються, на займенники.

Давно колись жила собі вдова коло Києва. І було в (удови) десять маленьких діток. Гірко жилося (удові та діткам) в убогій хатці. Не завжди (вдова та дітки) мали що їсти. І от старший брат пішов у найми. Усі сумували за (старшим братом). Найбільше сумувала сестра Галя. Як (Галі) хотілося бути з братом! Але одного дня (брата) сам повернувся додому. Хазяїн знущався з (брата). Він бив (брата) й нарешті прогнав ні з чим. (За *Марком Вовчком.*)

§ 5. Прикметник. Коли діти, пригадавши, яка частина мови називається прикметником, виконають вправу 17, проводимо, відштовхуючись від речень цієї вправи, коротку бесіду. Яка вітчизна найкраща для нас? Якою землею любо йти? Чому ми повинні любити Україну? Чи ми повинні любити її навіть тоді, коли не зовсім розкішно нам живеться в ній? На останнє питання має бути ствердна відповідь: бо це наша рідна земля. І ніде нам краще не буде. Якщо тепер живеться погано, то наші батьки й ми повинні зробити все для того, щоб стало краще. Ніхто нам

достатку не принесе й не подарує. Людина досягає добрі буту власною працею. А земля в нас найкраща і люди працьовиті.

У вправі 18 зашифровано слова Т.Шевченка: «Учітесь, читайте». Ці слова взято з поеми «І мертвим, і живим...» Вони мають продовження: «...і чужому научайтесь, йного цурайтесь».

Після виконання вправи 19 загадуємо провідміннати на дощі й у зошитах словосполучення *давня мрія, літній день.*

У вірші із вправи 21 є три строфи. Наголос у рядку падає на третій і на шостий від початку склади, римування перехреснє.

Відлітають пташки у країни далекі: гомінливі шпаки і поважні лелеки.	Жорстока зима холодами лякає, та ніде так нема, як у рідному краї.
---	---

Лиш діждуться весни
в тих країнах далеких,
враз прилинуть вони —
і шпаки, і лелеки.

Коли учні прочитають Сашків запис, варто пояснити, що слово *журнал* також означає «щоденник». Воно за позичене з французької мови і походить від слова *jour* [жур], що по-французьки означає «день». Але слово журнал вживается переважно для позначення стандартного офіційного документа, а щоденник — для позначення регулярних, часто датованих особистих записів.

Наприкінці уроку можна виконати вправу 512 (на розвиток зв'язного мовлення). Тут прикметники з іменниками поєднуються так: *спекотливого літнього дня, прохолодний вечір, свіжий вітерець, потемнілим морем, дрібні хвили, в скелястий берег, прудкі чайки, біле вітрило, навпроти червоного призахідного обрію.* Додому варто задати, крім іншого, вправу 514. Виконуючи її, діти будуть змушенні перебрати в пам'яті багато різних прикметників — це сприятиме збагаченню їхнього словникового запасу.

§ 6. Дієслово. Під час повторення цієї теми найдокладніше зупиняємося на правописі особових закінчень дієслів

та написанні частки *не* з дієсловами. Основна тема для бесіди — праця людини.

Коли діти усно виконують вправу 23, даємо прозмінювати на дошці і в зошитах дієслова *йти, знати, мчати, стояти* (слова повинні бути короткі, щоб увага учнів зосереджувалася на закінченнях дієслів, а не на словах узагалі). Запис матиме такий вигляд:

йти, знати (І дієвідм.)	мчати, стояти (ІІ дієвідм.)
йду	знаю
йдеш	знаєш
йде	знає
йдемо	знаємо
йдете	знаєте
йдуть	знають
	мчу
	мчиш
	мчить
	мчимо
	мчите
	мчать
	стою
	стоїш
	стоїть
	стоїмо
	стоїте
	стоїть

Проводимо спостереження за такими запитаннями: Чи різняться закінчення дієслів І й ІІ дієвідмін у першій особі однини? Ні. Чи різняться закінчення І й ІІ дієвідмін у третій особі множини? Так. Дієслова І дієвідміни мають закінчення *-уть, -ють*, дієслова ІІ дієвідміни — *-ать, -ять*. Які букви повторюються в усіх інших особових закінченнях дієслів І дієвідміни? Букви *e, ε*. А в закінченнях дієслів ІІ дієвідміни? Букви *i, ī*. То як можна визначити дієвідміну дієслова? За його особовими закінченнями.

Після цього діти виконують вправу 24, орієнтуючись на особові закінчення дієслів. У ній зашифровано прислів'я: «*Без труда нема плода*».

Принагідно проводимо лексичну роботу. Запитуємо, що означають дієслова *вирощу* й *виросту*, пропонуємо ввести їх у речення. А яке з дієслів *виростиши* і *виростеш* має перше значення, а яке — друге? Чи до тої самої відміні вони належать?

Перед виконанням вправи 26 учні пригадують, що частка *не* з дієсловами звичайно пишеться окремо. Учитель до цього додає, що дієслів, які без *не* не вживаються, є лише дев'ять: *ненавидіти, неволити, непокоїти, нехтувати* (дієслова без *-ся*), *незчутися, нетерпеливитися, нездужатися, нетяжитися* (дієслова із *-ся*)). Діти записують ці дієслова в зошит (а ще краще, якби вони були вписані в настінній таблиці).

Для тренувальних вправ на правопис дієслів можна використати прислів'я.

1. Доки не впрієш, доти не вмієш.
2. Не взявши за сокиру, хати не збудуеш.
3. Як не зробиш тепер, то й не зробиш у четвер.

4. Що маємо — не дбаємо, втративши — плачемо. 5. Сонливого не добудишся, лінивого не докличешся.

Диктант за текстом із «Щоденника» діти пишуть у зошитах для диктантів, текст звіряють за підручником, виправляють помилки, якщо вони будуть, підкреслюють особові закінчення в діє słowах та частку *не*, як цього вимагає умова вправи 28, і здають учителеві на перевірку. При цьому попереджуємо їх, що за одну пропущену помилку оцінку буде знижено на один бал, за дві — на два бали. За три пропущені помилки оцінка буде незадовільна. За диктант без помилок, навіть з виправленнями, буде відмінна оцінка. Така робота сприяє вихованню уважності в учнів, якої їм так часто бракує.

На наступному уроці, присвяченому розвиткові зв'язаного мовлення, загадуємо учням, спираючись на Олесів запис та висловлювання, наведені у вправах цього параграфа, викласти свої міркування на тему «Людина і праця». Для цього даемо їм запитання, які вони записують у зошити й потім використовують як приблизний план твору:

1. Чи люди можуть жити, не працюючи?
2. Звідки взялися речі, якими ми щодня користуємося?
3. Чи навчання в школі — це теж праця?
4. Ким би ви хотіли працювати, коли виростете?
5. Як треба ставитися до того, що ти робиш?

§ 7. Прислівник. Прийменник. Сполучник. Вправу 29 учні виконують усно й у зошитах: вписують спочатку прислівники *завтра* і *ранесенько-рано*, потім сполучення прийменників з іменниками *по лузі, у тузі, в тумані*.

Розглядаючи малюнок під вправою, діти роблять висновок, що на ньому зображена передосіння пора: лелеченята вже виросли, й лелеча сім'я, очевидно, лаштується відлітати у вирій. Угорі, на гнізді, стоять батьки, а внизу, під деревом, походжають їхні діти.

У вправі 30 усі слова в дужках подані так, що перше з них (прислівник) слід вставити в перше речення, а друге (сполучення прийменника з іменником) — у друге. Звертаємо увагу учнів на те, що прислівники ніяких конкретних предметів не називають, лише вказують на напрям, місце, тим часом як однозвучні сполучення прийменника

з іменником такі предмети називають: це якась конкретна гора, якийсь конкретний дім.

Вправу 33 доцільно виконувати так. Спочатку учні читають речення із вправи і пояснюють, що означають і як пишуться виділені в них слова. Потім діти записують ці слова в зошити, ставлячи поряд подібні сполучення, у яких прийменники виступають без приставного звука *i*, її визначають, які частини мови до них входять: *над мною — над тобою, під мною — під тобою, перед мною — перед тобою, уві сні — уві імлі*, а також: *у вічі — в очі*. Такий паралелізм допоможе дітям краще запам'ятати написання цих сполучень.

Для повторення відомостей про сполучник і вживання коми при сполучниках можна використати такі прислів'я:

1. Без хліба і без води погано жити.
2. Плуг, коса і небесна роса — ото наша краса.
3. Вночі панують сови та сичі.
4. Жовтень ходить по краю та виганяє птиць із гаю.
5. Чорний мак, та смачний, а редъка біла, та гірка.
6. Світить місяць, та не гріє.
7. Літо дає коріння, а осінь — насіння.
8. На Іллі до обіду літо, а після обіду осінь.

Готуючи учнів до переказу тексту із вправи 35, за допомогою запитань зосереджуємо їхню увагу на окремих деталях осінньої замальовки. Про який місяць ідеться в тексті? Яких птахів названо тут? Як поводяться ластівки, збираючись у вирій? Що сказано про осінні хмарі? Що зробив вітер із хмарами? Що несе перед себе ходовий вітрик? З'ясовуємо значення слів: *повагом* — не кваплячись, поволі; *вирій* — теплі краї; *серпокрильці* — друга назва стрижів; *перезнати* — довідатися; *висинити* — зробити синім; *ходовий вітер* — попутний вітер. Потім разом з учнями складаємо й записуємо стислий план оповіді: 1. *Місяць Вересень*. 2. *Птаство*. 3. *Хари*. 4. *Вітер*. 5. *Пасма павутиння*. Діти пишуть переказ із розкритими книжками, але попереджаємо їх, що вищою оцінкою будуть відзначенні лише ті перекази, які найбільш відрізнятимуться від тексту, що в підручнику.

Оленчину розповідь учні записують у зошитах під диктовку. Коли вони, кожен свій запис, звірять з надрукованим і помилки виправлять, учитель збирає зошити для перевірки: відмінна оцінка ставиться, якщо нема жодної помилки, добра — якщо допущено одну, і посередня —

якщо є дві помилки. Про це попереджуємо учнів заздалегідь. Такий вид роботи допомагає виробляти орфографічну уважність у дітей.

ЗАГАЛЬНІ ВІДОМОСТІ З СТИЛІСТИКИ, СИНТАКСИСУ І ПУНКТУАЦІЇ

Цей розділ у курсі української мови в 5 класі пропедевтичний. Питання стилістики, синтаксису й пунктуації докладно вивчатимуться у 8 — 9 класах. Тепер головне завдання — закласти теоретичні й, найважливіше, практичні основи для розвитку зв'язного мовлення учнів.

Увагу тут зосереджуємо не стільки на теорії, на практиках, скільки на виробленні в дітей практичних навичок чітко й ясно оформляти речення, а отже, й виражати думки, логічно будувати текст, враховуючи роль у ньому його функціональних елементів.

§ 8. Текст. Перед поясненням нового матеріалу запи- туємо учнів, хто що любить читати. З'ясовується, що одні люблять читати повісті про козаків, інші — розповіді про невідомі країни, ще інші — фантастичні оповідання, а деято — казки. Усе це, кажемо дітям, тексти: і повісті, і оповідання, і казки. І вірш, і пояснення в підручнику, і лист до товариша — це теж тексти. Текстами називаються також усні розповіді, повідомлення.

А з чого, з яких одиниць, частинок складається будь-який текст? З речень, зі слів, зі звуків (букв). Яка ж найменша частинка? Звук. У які більші частини об'єднуються звуки? У слова. А слова? У речення. Звуки в слова, слова в речення, речення в текст об'єднуються аби як чи в певному порядку? У певному порядку.

Коли учні прочитають теоретичний матеріал, запи- туємо: а це, що вони читали, — текст чи ні? Текст. Із скількох абзаців складається він? Із шести. Скільки речень в абзаці? Як у якому: є одне, а є й більше. Речення, об'єднані в одному абзаці, близькі чи далекі за змістом? Близькі. Вони тісно пов'язані між собою.

Який зв'язок між думкою першого абзацу і думкою другого? У першому говориться, що мова складається з «деталей», а в другому — називаються ті «деталі». У третьому продовжується думка попереднього абзацу і т.д. Кожен абзац починається з відомого, до якого далі додається нова інформація.

Після цього пропонуємо учням виконати вправу 37 й дати відповіді на питання до тексту. У тексті розповідається про вчительку Марію Василівну. Основна думка тексту — турбота вчительки про учня. Учителька за день натомилася, але все ж іде провідати Сашка та його батьків, щоб поговорити з ними. План може бути такий: 1. Вчителька вийшла зі школи. 2. Вона втомлена. 3. Вчителька думає про свого учня. 4. Учня не було в школі. 5. Вчителька вирішила відвідати його. Отже, в кожному абзаці висловлюється якась інша думка, але всі вони підпорядковані одній, основній думці.

Щоб з'ясувати, як пов'язані окремі речення й абзаці в текст, запитуємо учнів у такому порядку. Які слова в тексті називають вчительку, вказують на неї? (*Марія Василівна, вона, її, її, вчителька*.) Скільки разів ці слова повторюються в тексті? (*Дев'ять*.) А ще про кого йдеться тут? (*Про Сашка*.) Скільки разів вказується на нього? (*Шість: учня Сашка Макарця, він, Сашка, його, Сашкових, з ним*.)

Щодо Марійчиного запису, то в його першому й останньому абзацах йдеться про уважність: спочатку автор заявляє про її потребу, а наприкінці говорить про її користь. А сказане між цими абзацами ілюструє, підтверджує цю думку. Так переважно будуються розповіді: кінцівка, як правило, перегукується з початком, і тоді текст сприймається як щось завершене ціле.

Тут можна використати вправу 518. Щоб вийшов текст, поданий в ній речення треба розташувати в такому порядку: 2, 4, 6, 1, 3, 5.

§ 9. Стилі мовлення. Урок можна почати з бесіди за такими запитаннями. Чи однаково ви розмовляєте зі своїм дідусем, бабусею, татом чи мамою і зі своїми товаришами? Чи так само звертаєтесь до тих і тих? Чи такі самі слова ви вживаєте в розмові з тими і тими? А чи так само ви звертаєтесь до продавця в магазині і до брата чи сестри вдома? Звичайно, по-різному. Оце є різні стилі мовлення, які залежать від обставин і від мети спілкування.

Після цього діти читають матеріал із вправи 41 і подальші теоретичні пояснення. Тексти про осінь, науковий і художній, можуть прочитати вголос два різні учні.

Далі пропонуємо учням пригадати й навести висловлювання наукового, розмовного й художнього стилів з того,

що вони читали, чули по телевізору чи по радіо (повідомлення про погоду, розмова герой телесюжту, опис у художньому творі тощо).

Вправу 42 учні виконують спочатку усно, а потім письмово, але вписують тільки вислови художнього стилю. Ці вислови пригодяться їм, коли вони складатимуть опис за малюнком.

У вправі 43 не відповідають художньому стилю вислови: *помірний вітер* (треба: *свіжий* або *прохолодний вітерець*), *температура була невисока* (треба: *не було жарко; сонце не пекло; не відчувається спеки*). Фрази з цього тексту діти використають, описуючи малюнок.

На малюнку зображене розлогий клен: листя в нього лапате, по краях посічене, гілки довгі, тонкі. Уже досить холодно, бо діти в плетених вовняних шапочках і в куртках чи пальтів. Але десь за кроною клена яскраво сяє невидиме сонце, щедро заливаючи світлом золотисте листя. Між гіллям прозирає погідне блакитне небо. І тому вся картина випромінює тепло, будить світливий настрій.

Як зразок опису, можна прочитати уривок з оповідання Е.Гуцала «З горіха зерня»:

Тихої осінньої години, коли листя на деревах починає палахкатіти різнобарвним густим вогнем, садок також нагадує церкву: є в ньому і жовті спокійні фарби; і багряні, що пробуждають тривогу; і блакитні, які ніколи не засинають і не дають заснути твоїй душі...

А коли вітер... Коли голуба пустка простору дмухає й дмухає, тоді садок стає схожий на бурю живого вогню. Гілля розгойдується, жовте листя падає додолу, котиться по траві, на нього лапатим краплепадом сіється багряне, ось уже по траві котиться потік, він густішає від бронзового листя, од вишневого, все це переміщується, сухо шарудить, стикається в повітрі, круить... А тим часом вітер заходить з другого боку, і тепер вогонь у садку починає бурхати інакше, він ніби став прозоріший, бо його більше живить листя з двох кленів, що повгрузали на межі, та ще з осокора, що притулившіся біля хати. Шастає по Катиних вустах ароматний подих, од холодку тверднуть щоки, вона примружується, наче аж зіщулюється, -- і все не може вихопитися, вийти з цього вогню, з цього пекла, стоять у ньому, наче в найріднішій стихії.

Якщо вправу 44 не вдається опрацювати на цьому уроці, її можна буде використати на наступному, коли розглянатиметься речення.

§ 10. Речення. Після того, як діти виконують вправу 45, вони повинні зробити висновок, що речення, якщо воно правильно побудоване, виражає певну думку.

Щоб виробити в учнів уміння чітко відрізняти речення від його частини (а отже, її ставити крапку там, де треба), проводимо гру. Читаємо впереміш уламки речень і закінчені речення, а учні визначають, що було прочитано (для цього використовуємо прислів'я).

1. Щоб рибу їсти.
2. Щоб рибу їсти, треба в воду лізти.
3. Хоч море велике.
4. Хоч море велике, та вода не годиться.
5. Як схоче коза сіна.
6. Як схоче коза сіна, то прийде до воза.
7. То її розуму научить.
8. Як біда докучить, то її розуму научить.
9. Де господар не ходить.
10. Де господар не ходить, там нивка не родить.

Перед читанням тексту із вправи 46 зауважуємо, що тут над окремими словами поставлено наголоси. Читаємо ці слова: у середині, гойдаєсь, гіллячко і т.д. Потім стежимо, щоб діти, читаючи текст, правильно ставили наголоси. Наприкінці принарадіно звертаємо увагу учнів на те, як пов'язані одне з одним речення в тексті: які слова в них повторюються, які синоніми вжито, які вказівні слова використано.

Робимо висновок: будова речення залежить не тільки від того, що ми хочемо сказати, а її від того, в якому оточенні воно стоїть.

У вправі 47 речення кінчаються словами: *лебеді, дзвонів, крила, за лебедями*. Коли учні запишуть текст, якого вимагає умова вправи, загадуємо підкреслити в кожному наступному реченням слова, які в'яжуть його з попереднім (вони летять; так співають; до їхнього маяння, до їхнього співу, полетіти за лебедями; мене).

Щоб показати, яку важливу роль відіграє правильне членування тексту на речення, записуємо на дошці вислів: «*Від'їжджаю о п'ятій годині завтра ввечері буду вдома*». Запитуємо, як по-різному можна зрозуміти цю записку? Можливі три тлумачення: 1. *Від'їжджаю. О п'ятій годині завтра ввечері буду вдома*. 2. *Від'їжджаю о п'ятій годині. Завтра ввечері буду вдома*. 3. *Від'їжджаю о п'ятій годині завтра. Ввечері буду вдома*. Залежно від того, де поставимо крапку, змінюється зміст повідомлення.

Речення, побудовані з поданих у вправі 49 слів, матимуть такий вигляд: 1. *Ми любимо рідну землю*. 2. *Вона для нас найкраща в світі*. 3. *Тут ми народилися й вросли*. 4. *Тут жили наші діди й прадіди*. 5. *Вони теж любили*

свою землю. 6. *Вони орали її засівали її, обороняли від ворогів*.

Коли даватимемо учням завдання самостійно скласти речення, обов'язково вказуємо, на яку тему або за яким підмім ім твором складати їх. Така вказівка полегшить дітям роботу, складені ними речення будуть змістовнішими, і вправа добре прислужиться розвиткові їхнього зв'язаного мовлення.

За Петриковим записом у щоденнику можна запропонувати учням скласти усний твір про подібні випадки з їхнього власного життя. Але якщо навіть хтось повторить Петрикову розповідь у своєму варіанті, то її це не слід відкидати.

§ 11. Види речень за метою висловлювання. Пропонуємо учням уявити таку життєву ситуацію. Людина потрапляє в незнайоме місто чи село і не знає, куди її податися. Що вона зробить, побачивши там першу-ліпшу людину? Звичайно, запитає, як її пройти туди й туди. А якщо не зорієнтується в поясненнях тамтешнього мешканця? Очевидно, попросить показати її дорогу туди. Яке речення вживе ця людина в першому випадку і яке — в другому? Перше речення буде питальне, друге — спонукальне. А якими реченнями відповідатиме тамтешній мешканець, якого запитуватимуть? Розповідними, бо він розповідатиме, як пройти туди чи туди.

Після того як діти виконують вправу 51 й прочитають пояснення, викладені нижче, пропонуємо їм скласти по одному реченням кожного виду: розповідне, питальне, спонукальне (наприклад, за мотивами казки «Мудра дівчина»).

Вправу 52 учні виконують усно: спочатку читають усі розповідні речення, потім — питальні й нарешті — спонукальні. Для урізноманітнення уроку й розвитку мовлення учнів можна виділити трохи часу для того, щоб пригадати зміст народної казки «Мудра дівчина»: хай діти, переказуючи її, наводять також репліки її героїв.

Виконуючи вправи, учні (і вчитель теж) повинні звертати увагу на іntonування речень. Так, вимовляючи розповідне речення, голос поступово підвищуюмо, а наприкінці понижуємо. У питальному реченні логічним наголосом виділяємо те слово, про що саме запитуємо. Для спонукальних речень характерна іントонація, яка виражає прохання, наказ, пораду тощо.

§ 12. Окличні речення. На цьому уроці поглиблюємо знання учнів про речення. Щодо наведених у вправі 56 речень, то зміст їх одинаковий, обидва вони розповідні, але не однакова їхня емоційна насыщеність — друге вимовляється з сильним почуттям здивування. Це окличне речення.

Коли діти читатимуть приклади окличних речень, наведені як ілюстрація до теоретичних положень, то звертаємо їхню увагу на те, що друге речення з перших двох (під номером один) — розповідне окличне, наступне — питальне окличне (тому в кінці його стоять знак питання і знак оклику), останнє — спонукальне окличне.

Текст вправи 57 варто прочитати в ролях: один учень читає слова автора, інший — Чоловіка, ще інші — Сонця, Мороза, Вітра. Казка в оригіналі має таку кінцівку:

От Сонце й каже:

— Я тебе в жнива спалю!

А Вітер:

— Не байся, я повію холодом і буду тебе холодити.

А Мороз нахваляється:

— Я тебе взимку зморожу!

— А як ти, Морозе, будеш морозити, то я ані повійну, — от він і не замерзне.

Так само в ролях слід прочитати й Галин запис у «Щоденнику». Крім того, учням можна загадати за цим зразком відтворити розмову своїх товаришів чи знайомих або герой якогось художнього твору і записати її, як це зроблено в підручнику. У розповіді, зрозуміла річ, повинні бути й питальні та спонукальні речення.

§ 13. Паузи і розділові знаки в реченні. Після оголошення теми пояснююмо, що постановка розділових знаків часто залежить від інтонації, тобто розділові знаки в багатьох випадках можна ставити на слух. Читаємо відразу текст вправи 59, а діти стежать за тим, з якою інтонацією промовляються ті чи інші розділові знаки, які де паузи робляться.

Ми ж, читаючи текст, у другому реченні робимо коротку паузу після слова *пташки* і довшу — після *леліли*. Частину речення, що після тире, вимовляємо з помітно більшою інтенсивністю. У третьому реченні короткі паузи чуються після слів *кубельце*, *там*, *пташка*, тобто на місці ком. Перед двокрапкою слово *стримувався* читаємо трохи

підвищеним тоном, на місці двокрапки робимо вичікувальну паузу й після цього дальші слова вимовляємо звичайним тоном. Після слова *потерпав* паузи нема, хоч там і стоїть кома.

Учні відповідають на питання, подані до вправи, і читають пояснення з підручника. Щоб перевірити, як вони зрозуміли правила, запитуємо їх: Навіщо потрібні паузи в реченні? Як ці паузи можуть позначатися на письмі? Як читається тире? Яку інтонацію позначає двокрапка? Яка пауза робиться на місці коми?

Після цього пропонуємо учням встановити на слух, які розділові знаки — кому, тире чи двокрапку — поставлено в реченнях, що їх ми читаємо, дотримуючись усіх пауз та потрібної інтонації. Якщо треба буде, промовляємо речення по два і більше разів, щоб учні добре відчули всі особливості інтонації.

1. Уже скотилось з неба сонце, заглянув місяць в моє віконце. (*Леся Українка*.) 2. І жмуритися вікнами наша хатина, і шепче задумливий сад. (*А. Малишко*.) 3. Дощ упав на трави — оживуть отави. Дощ упав на жито — будем краще жити. (*М. Шаповал*.) 4. А вгорі вже блідли зорі: западала пізня осіння ніч. (*Ю. Смолич*.) 5. Дерева мене чекають, і падає листя на стежку, і падають зорі в долоні. (*І. Драч*.) 6. Я зупинивсь і мовчки придивлявся — в душі незнана сходила зоря. (*П. Филипович*.) 7. Переконатися пора: зробиш зло — не жди добра. (*Д. Білоус*.)

Учні усно виконують вправу 60. Після цього пропонуємо їм закрити підручники й диктуємо речення з цієї ж вправи, вони записують їх у зошити. Коли диктант закінчимо, загадуємо, щоб кожен сам уважно звірив написане з надрукованим у підручнику й помилки, якщо вони трапляться, акуратно виправив. Такі диктанти з наступною самоперевіркою для вироблення навичок грамотного письма (і для вироблення уважності) набагато більш ефективні, ніж традиційні диктанти.

§ 14. Головні члени речення. Перш ніж розглядати названу тему, слід з'ясувати, що таке член речення взагалі. Цьому повинна прислужитися вправа 62: *Хлопці на пароплаві проводжають очима літак*. Член речення — це найкоротша, але осмислена (розумна) відповідь на якесь питання в реченні.

Для успішного засвоєння учнями синтаксису дуже важливо виробити в них міцні поняття про члени речення,

насамперед уміння правильно ставити питання до них. Для цього даємо їм записати на дошці та в зошитах речення й разом визначаємо, з яких членів ці речення складаються. Наприклад, учні записують: *Досвідчений лелека поважно ходить по ріллі.* (Д. Чередниченко.) Ставимо запитання в такому порядку, а діти відповідають: *Х т о? Лелека. Щ о робить? Ходить. Я к ій лелека? Досвідчений. Ходить як? Поважно. Ходить де?* По ріллі. Так само розбираємо речення: *Освітлена місяцем шхуна стояла непорушно на водній поверхні.* (М. Трублайні.) Починаємо з підмета, переходимо до присудка, а тоді до інших членів речення — спочатку пов'язаних з підметом, потім — з присудком: *Х т о? щ о?* (ставимо два питання, щоб часом не сплутати підмет з прямим додатком, який відповідає на питання *к о г о? щ о?*) *Шхуна. Щ о робила? Стояла. Як а шхуна? Освітлена. Освітлена чим? Місяцем. Стояла як? Непорушно. Стояла де? На поверхні. На якій поверхні? На водній.*

Щоб дати поняття про головні члени речення, записуємо на дошці: *Холодні осінні ... угорі.* Чи це речення? Ні, бо не відомо, хто це *холодні осінні* і що вони роблять *угорі*. Дописуємо (якщо можна, іншим кольором): *тумани клубочаться.* Тепер це речення. У яких словах передається основна думка речення? У щойно дописаних. На які питання вони відповідають? На питання *х т о? щ о? і щ о роблять?* Це підмет і присудок — головні члени речення.

У загадках із вправи 64 підмети пропущені в реченнях п'ятому і сьому (у першому з них треба було б підставити підмет *вітер*, а в другому — *поле*, але тоді вже не було б загадки).

До вправи 65 можна додати ще такі речення: 1. *Очерет сухий та жовтий вітер хилить до землі.* (П. Грабовський.) 2. *Легкий вітер доносить з лук запах свіжого сіна.* (І. Цюпа.) 3. *По улиці вітер віє та сніг замітає.* (Т. Шевченко.) У цих реченнях підмети виражені словом *вітер* (відповідає на питання *х т о? щ о?*), а слова *очерет, запах, сніг* — не підмети (відповідають на питання знахідного відмінка *к о г о? щ о?*).

Якщо буде час, даємо учням записати прислів'я, у яких вони підкреслюють підмети й присудки.

1. У роботі швидко час минає.
2. Сонечко в дорозі не спікнеться.
3. Сильна вода греблю рве.
4. Кожний вітер по-своєму

дме.

5. Велике дерево поволі росте.
6. Сонце очі коле.
7. Зозуля свого гнізда не в'є.
8. Чужа хата не гріє.
9. Найсмачніший хліб од свого мозоля.
10. Свій хліб ліпший од чужого калача.
11. Житній хліб пшеничному калачеві дід.
12. Своя хата — своя правда.

§ 15. Речення непоширені і поширені. Другорядні члени речення. На цьому уроці якомога більше часу треба присвятити синтаксичному аналізові речень (діти визначають тільки підмети та присудки, до інших членів речення лише ставлять питання, але не називають їх). Синтаксичний аналіз надзвичайно сприяє виробленню в дітей мовного чуття, зокрема щодо правильної побудови речень. Крім того, від уміння швидко й правильно орієнтуватися в будові речення великою мірою залежить і вміння правильно ставити розділові знаки.

Коли учні визначатимуть головні члени в реченнях вправи 69, звертаємо їхню увагу на те, що в третьому, четвертому і шостому реченнях підметів нема (слова *ліси, сінокоси, городи* відповідають на питання *к о г о? щ о?*, а не *х т о? щ о?*). Присудок в останньому реченні — *були під водою* (цей вислів рівнозначний вислову *були затоплені*). У другому реченні на питання *як?* відповідає все словосполучення *з дивовижною швидкістю*. У третьому реченні на питання *коли?* за якій час? відповідає словосполучення *в один день*.

Гарний матеріал для синтаксичного розбору речень дає Наталчин запис у «Щоденнику». Треба лише пояснити учням, що в реченні *Тихо в лісі* підмета нема, присудок *тихо* (*є тихо*). У складнопідрядному реченні в другій його частині присудок *відрізнати*, підмета нема.

Крім того, учні можуть проаналізувати речення з вірша Д. Чередниченка *«Зелена колиска»*, які вони записують на дошці і в зошитах:

Зелену колиску	Сплять.
Вітер гойдає в саду.	А птахи блакитні
Птахи блакитні	На бильцях
На бильцях сидять.	Гойдаються.
В колисці постілонька	Вітер яблуню
Луговая,	Потермосив,
Подушечка	У колиску яблук
Пуховая.	Натрусиш.
Там сонячні зайчики	

Наталчин запис використовуємо також для розвитку зв'язного мовлення учнів. За цим зразком діти пишуть домашній твір — складають коротку письмову розповідь «Барви осені». Тут їм пригодиться також те, що вони, розглядаючи малюнок до вправи 71, пригадали багато назв кольорів та їхніх відтінків. Розповідь можна почати тими ж словами, що й Наталчин запис. Але це повинна бути розповідь про осіннє поле, чи луг, чи сад або просто про навколишній пейзаж. Звичайно, в ній ще не буде жовтої барви, бо осінь тільки входить у свої права, але зміни в кольорах природи вже сталися, і важливо, щоб діти помітили ці зміни.

Якщо учні правильно розставлять слова у вправі 73, має вийти такий вірш:

Пропливає осінь
срібним павутинням
і золотить коси
вербам у долині.

Зажурилось поле
за веселим літом:

сонце сонне, кволе
перестало гріти.

Вітер безпритульний
пролітає з свистом
і мете розгульно
золотавим листом.

Можливо, хтось із дітей спробує продовжити цей вірш, то він може розповісти і про птахів, які подалися у вирій, і про опустілій сад, і про низькі сірі хмари, які несуть доці, і про перші сходи озимини. А можна скласти й цілком новий вірш, і не обов'язково, щоб у ньому були всі рядки заримовані.

§ 16. Додаток. Урок починаємо з повторення назв відмінків та запитань до них. Найбільше уваги на цьому уроці приділяємо розрізненню підмета й додатка, який відповідає на питання знахідного відмінка. Тому ще раз підкреслюємо, що, визначаючи підмет, ставимо відразу два запитання *х то?* *що?*, а не одне *що?*, бо на нього може відповісти й додаток. Саме такому розрізненню присвячено вправи 74 і 77, де подібні форми слів виступають то підметами, то додатками.

Вправу 75 діти виконують письмово. Але спочатку проводимо усний розбір речень, і при цьому з'ясовуємо ще таке. У першому реченні слова *на хаті* відповідають на питання *д е?* У другому реченні слово *народу* відповідає на питання *в ч и ї х сп о г а д а х?* У п'ятому реченні слова

з хати відповідають на питання *з в і д к и?* Отже, це не додатки.

На цьому уроці для синтаксичного аналізу можна використати ще такі прислів'я та приказки.

1. Заєць спить, та очей не жмурить.
2. Зайця ноги носять, вовка зуби годують.
3. Зайко ноги лиже, коли втече.
4. І в зайця зимою щастя, бо не кожен шубу має.
5. Спіймав зайця за хвіст.
6. Видно зайця по вухах.
7. Тягли ведмедя до меду та урвали вуха, тягли ведмедя від меду та урвали хвіст.

Галин запис може послужити для учнів зразком для усної розповіді про якусь подібну пригоду з тваринами: з собакою (не відбирай у собаки кістку, бо вкусить), з котом (не тягни кота за хвіст, бо подряпає), з коровою (не ставай у корови перед рогами, бо може вколоти), з конем (не заходь до коня ззаду, бо вдарить копитом), з горобцями (не лякай у саду горобців, бо вони поїдають всіляких шкідників) тощо.

§ 17. Означення. Діти, опрацьовуючи цей матеріал, насамперед повинні зрозуміти, що означення потрібні не заради краси, а заради точності висловлювання. Саме так вони й подаються у вправі 80. Щоб ще більше підкреслити смислову роль означення, записуємо на дошці речення з пропущеним означенням: *Настали ... дні*. Пропонуємо учням підставити в нього різні означення (*літні, теплі, гарячі, спекотні, холодні, морозні, довгі, короткі, три вожні, радісні* тощо). Чи міняється залежно від означення зміст речення? Так, міняється.

Слово *України* у другому прикладі до правила виступає в ролі означення: *чи ї з о р і?* — *України*.

У вправі 81 у п'ятому реченні іменники *очерету* і *осоки* виступають означеннями. Вони відповідають на питання *я к і с оп і л к і?*, *я к і ф л е й т і?* Їх можна замінити відносними прикметниками *очеретні* й *осокові*.

Вправа 84 спрямована на розрізнення складених іменних присудків, виражених прикметниками, та означення. Щоб діти ще краще зрозуміли різницю між цими мовними явищами, пропонуємо їм речення поставити в минулому часі: *Я був такий радий, був такий щасливий, що ви всі були здорові*. Якщо в такому разі між іменником і прикметником, який стосується цього іменника, з'являється дієслово *був* (*була, було, були*), то, отже, маємо справу не з означенням, а із складеним іменним присудком. Візьме-

мо інше речення: *Мати рада, щаслива всміхається до немовляти*. Ставимо його в минулому часі: *Мати рада, щаслива всміхалася до немовляти*. Дієслово була не з'явилося — отже, тут слова *рада, щаслива* означення.

На цьому уроці варто виконати вправу 513 на розрізнення прикметників паронімів. Утворені словосполучення діти хай запишуть у зошити — так вони краще запам'ятують їх.

1. Робітничий гуртожиток, робочий одяг, роботяцій хлопець. 2. Земляний насип, земна куля, земельна ділянка. 3. Водний простір, водяна рослина, водяністе чернило. 4. Цегельний завод, цегляна стіна, цеглястий колір. 5. Кривавий бій, кровна спорідненість, кров'яний тиск. 6. Газова плитка, газована вода, газифікований будинок. 7. Ґрунтовая дорога, ґрунтовне пояснення. 8. Спутаний кінь, сплутані нитки. 9. Загрозливе становище, погрозливий окрик.

§ 18. Обставини. Пояснення нового матеріалу починаємо з синтаксичного розбору речення: *Сліпуча близькавка мигливо бичем виляскує вгорі*. (С.Зінчук.) Діти знаходять у ньому підмет (*бліскавка*), присудок (*виляскує*), означення (*сліпуча*), додаток (*бичем*) і ставлять питання до інших, ще невідомих їм членів речення: *виляскує* (я к?) *мигливо*; *виляскує* (д е?) *вгорі*. Оце, кажемо, обставини. Вони характеризують дію. Питання до них треба ставити від присудка.

Утворені речення із вправи 89 матимуть такий вигляд: 1. З-за яблуні стрілою шугнула ластівка метка. 2. Пшениця ллєється у степу хвилястим золотом. 3. Безкраї лани достиглого збіжжя шурхотіли серед тихої ночі. 4. Див. речення 4 у вправі 88.

Найбільше часу на уроці присвячуємо синтаксичному розборові речень. Зокрема варто розібрати й речення з Олесевого запису. Тут у першому реченні дві обставини часу: *пізньої осені* (виражена словосполученням) *й узимку*. У третьому реченні другого абзацу до обставини *на згадку* ставимо питання з якою метою? Таке ж питання ставимо й до обставини *подивитися* (приходить з якою метою?), що в наступному реченні. До слова *уже* в цьому ж реченні ставиться питання *к о ли?*

На цьому уроці для розвитку зв'язного мовлення можна використати вправу 515. Слови для вставок тут згруповано

за реченнями: до першого речення підходить передостання група слів, до другого — друга група, до третього — третя, до четвертого — остання, до останнього — перша група слів.

З цією вправою тематично (хоч зараз надворі й осінь) в'яжеться малюнок під вправою 91, на якому зображене весняний пейзаж. На передньому плані — зелений луг з розквітлими кульбабами, у центрі — дерева в цвіту. Під деревами стойть художник за мольбертом — малює.

§ 19. Група підмета і група присудка. Ця тема вводиться насамперед для того, щоб запобігти досить поширеній помилці — постановці коми на місці паузи між групою підмета і групою присудка.

Коли учні виконають вправу 92, зокрема й визначать у поданих реченнях групу підмета й групу присудка, кажемо, що між цими групами кома не ставиться. Диктуємо їм два речення з прикладів до названого правила, причому робимо (можливо, навіть трохи довші, ніж звичайно) паузи після слів *серце* та *небо*. І пропонуємо самим звірити написане з надрукованим у підручнику. Перевіряємо, проходячи між партами, чи ніхто не поставив зайвої коми.

Учні читають виділене правило. Після цього вони закривають підручник, і ми диктуємо речення із вправи 93. Записавши речення, учні звіряють написане, кожен своє, з підручником, а далі виконують те, чого вимагає умова до вправи: виписують за зразком з кожного речення групу підмета й групу присудка.

Вправу 94 можна використати двічі. Спочатку діти з поданих словосполучень складають речення, а потім визначають у них члени. Щоб учні правильно розташували слова в реченнях, перед виконанням вправи пояснююмо їм, що в його першій частині треба ставити відоме, а в другій — невідоме, нове.

Перед виконанням вправи 95 учні читають правило про те, коли між групою підмета і групою присудка ставиться тире.

Текст із вправи 96 діти можуть переказати за таким планом: 1. *Приємно слухати казку*. 2. *Скільки всяких дів у казці!* 3. *Казка й пісня — дві сестри*. План учні записують. Переказ може бути письмовий або усний.

Як зразок для опису школи (вправа 97) великою мірою може послужити Олесів запис з попереднього параграфа.

§ 20. Словосполучення. Цю тему учні докладно вивчатимуть у 8 класі, а тепер вони мають дістати лише загальне уявлення про підрядне словосполучення як будівельний матеріал для речення.

Синтаксичні словосполучення не треба сплутувати з лексичними (ідіомами, фразеологізмами тощо), які існують у мові в готовому вигляді і є номінативними одиницями. Синтаксичні словосполучення виникають кожного разу в процесі творення речення. Повнозначні слова при цьому об'єднуються парами одне з одним за змістом і граматично.

Щоб діти краще зрозуміли природу словосполучень, проводимо з ними мовний експеримент. Запитуємо, чи можна сказати «рябий вітер». Звичайно ні, бо ці слова не поєднуються за змістом. А *південний вітер*? Можна. *Буйний вітер*? Теж можна. Чи можна так поєднати слова: «широкий море»? Ні. А як треба? *Широке море*.

Коли учні виконують вправу 98, запитуємо їх, на що вони орієнтувалися, добираючи для вставок саме ті, а не інші словосполучення. На зміст і на закінчення слів. Отже, робимо висновок, усі слова в реченні, як і в кожному окремому словосполученні, пов'язуються між собою і за змістом, і граматично.

Умову вправи 100 варто ускладнити. Хай учні не тільки добирають з дужок потрібні слова, а й пригадують, які слова можуть поєднуватися з тими, що залишилися поза словосполученнями: 1. *Відчинити двері. Розкрити книжку. Розплющити очі.* 2. *Заплющувати очі. Зачинити вікно.* 3. *Гарна хустка. Бродлива дівчина. Мальовничий краєвид.* 4. *Отара овець. Табун коней. Череда корів.* 5. *Зграя ластівок. Рій бджіл. Купа листя.* 6. *Робітничий гуртожиток. Робочий одяг. Виробничий процес.* 7. *Турбота про людей. Увага до людей. Допомога людям.* 8. *Передплата на газету. Підписка про те, що...*

Крім цих, потрібно, щоб учні (на цьому й наступному уроках) засвоїли ще такі словосполучення, у побудові яких трапляються помилки:

пробачте (к о м у?) мені
болить (к о м у?) мені
дотримати (ч о г о?) слова
оволодіти (ч и м?) знаннями
опанувати (к о г о? щ о?) мову

завдати (ч о г о?) шкоди, жалю
зазнати (ч о г о?) невдачі
зрадити (к о г о? щ о?) людину
ігнорувати (к о г о? щ о?) пораду
учитися (ч о г о?) ремесла, мови

Після того як школярі прочитають правила й виконують вправи 99 та 100, варто повернутися до відновлених речень із вправи 98 і вичленувати з них окремі словосполучення, перед тим виділивши групу підмета і групу присудка. Наприклад, у першому реченні і група підмета *буйний вітер*, і група присудка *пролітав над морем* — це водночас і словосполучення.

Так само можна проаналізувати ще й такі речення:

1. Місяць яснієсенький промінь тихесенький кинув на нас. (Леся Українка.)
2. Біля ставу тремтить порідле золото верб. (М. Стельмах.)
3. Розпечено сонце на заході шубовснуло в Дніпро.
4. На лісовій галевині стояла крита очеретом хата. (З тв. О. Довженка.)
5. Споглядання краси очищає людину від усього поганого. (М. Міщенко.)

Якщо учні виділять як словосполучення підмет і присудок, то не треба вважати це за помилку, бо деякі вчені (зокрема в академічній праці «Сучасна українська літературна мова») трактують це як словосполучення (предиктивне).

§ 21. Однорідні члени речення. Під час вивчення цієї теми важливо насамперед сформувати в учнів правильне поняття про однорідність. Щоб показати, що не всякий перелік буде однорідний, запитуємо учнів, чи рівноправні такі два поняття: *дерева й сосни*. Ні, міркують діти, бо сосни — це дерева і поняття «сосни» входить у поняття «дерева». А такі два поняття: *берези й сосни?* Рівноправні, бо не входять одне в одне. Чи можна сказати: *На виставу прийшли діти й школярі?* Ні, бо школярі — теж діти. Можна лише сказати: *Прийшли дошкільнята й школярі.* Або: *Прийшли діти й дорослі.*

Читаемо ряди слів, у яких учні повинні знайти зайві слова (неоднорідні поняття): 1) корова, кінь, вівця, свиня, вишня, теля, порося; 2) сорока, ворона, зозуля, пташка, горобець, жайворонок, слон; 3) пальто, шапка, одяг, сорочки, піджак, штаны, комір; 4) синій, жовтий, зелений, гіркий, червоний, високий; 5) сьогодні, завтра, вчора, вчизу, торік, давно.

Діти пояснюють, чому смішно звучать такі вислови:

1. *Прийшла весна, й зазеленіли поля, луки, гаї та цибуля.*
  2. *Ішли то дощ, то сніг, то собака.*
  3. *Кудкудакали, кукурікали, кахкали, гел'отали кури, гуси, качки, свині.*
- На останньому вислові зупиняємося довше. Запитуємо,

яке слово треба додати в перший перелік, щоб у другому переліку залишити слово *свині*. *Кувікали* (або *рохкали*). А якби в перший ряд ми вставили слово *ревли*, то яким словом треба було б доповнити другий ряд? *Корови*.

Коли учні після цього виконуватимуть вправу 104, запитуємо їх, чи рівноправні поняття, які перераховуються в поданих реченнях. Щодо першого й четвертого речень, то тут відповіді будуть однозначні. Найбільше суперечок може викликати перелік у другому реченні. Названі явища: *i роси, i птиці, i трави* — дуже різномірні. Але вони не виключають одне одного і не входять одне в одне. Разом ці образи, доповнені нашою уявою, створюють цілісну картину погідного ранку. Про те, що це ранок, свідчить слово *роса*. Слово *зоря* означає «яскраве світло над обрієм перед сходом або заходом сонця». Що ж до третього речення, то всі перелічені тут слова вказують не на речовини, а на кольори: *золото* — жовтий, *срібло* — сірувато-блій, *багрянець* — густо-червоний.

Коли йдеться про постановку ком між однорідними членами речення, то не треба ускладнювати правил, як це нерідко робиться в підручниках і в довідковій літературі. Наведені тут пунктуаційні правила точні й вичерпні. Не сказано лише про відсутність коми у фразеологічних висловах типу *i вдень i вночі, ni вдень ni вночі* — про це мова йтиме у восьмому класі. Тут можна хіба що додати таке практичне правило: якщо сполучник повторюється підряд, то коми ставимо так, ніби ніякого сполучника нема. Що ж до того, що, мовляв, перед першим і між однорідними членами кома не ставиться, то таке твердження хибне, такого правила нема.

У реченні із вправи 107 між однорідними членами кома не ставиться, бо тут маємо справу з двома парами однорідних членів речення, поєднаними одиничним сполучником *i*: *сходить i ллє, на дім i у віконце*. Диктуюмо ще подібне речення: *Зима снігом притрусила поля i луки i льодом став скувала*.

Перед виконанням вправи 109 попереджаємо учнів, що *i та й* — це той самий сполучник, тільки в різному звучанні (як слова *iti* і *йти*). А слова *i ta* (навіть у значенні *i*) — це різні сполучники.

В Оленчиному записі одиничними сполучниками з'єднано такі пари однорідних членів: *вийшла й почала підстрибувати, має та ковтає, відповіла i пішла, перестань або кажи, глянула й усміхнулася, на дошку чи в підручник*.

§ 22. Узагальнюючі слова. Насамперед треба сформувати в дітей поняття про узагальнення. Тож спочатку загадуємо дітям назвати різних перелітних птахів (*лелеки, журавлі, ластівки, жайворонки, солов'ї, зозулі, шпаки тощо*), зернові культури (*жито, пшениця, ячмінь, овес, рис тощо*), все, що є на парті. І повідомляємо, що до однорідних членів *лелеки, журавлі* і т.д. узагальнюючими словами є *перелітні птахи*; до *жито, пшениця* і т.д. — слово *зернові*; до *книжка, зошит, ручка* і т.д. — слово *все*.

Після того учень записує на дошці речення: *У нашому саду ростуть різні фруктові дерева*. Запитуємо: а що можна розуміти під словами *різні фруктові дерева?* Яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси, персики. Дописуємо в реченні після слова *дерева* слова *яблуні, груші, вишні, сливи*. Чи можна замість крапки між словами *дерева* і *яблуні* поставити кому? Ні, бо вони не однорідні. І крапку залишати не можна, бо тепер це не кінець речення.

Нагадуємо дітям, що, крім крапки й коми, є ще такі розділові знаки: крапка з комою, двокрапка й тире. Крапка з комою тут не підходить, бо вона ставиться лише між рівноправними частинами речення. Залишаються двокрапка й тире. Тире вказує, як правило, на висновок, підсумок. Двокрапка вказує, що далі щось пояснюється, розкривається. А тут однорідні члени *яблуні, груші, вишні, сливи* якраз і розкривають значення словосполучення *різні фруктові дерева*. Отже, ставимо двокрапку.

Тепер даемо записати інше речення: *На подвір'ї, у полі, на лузі лежить сніг*. А чи можна обставини тут замінити одним словом? Так, словом *скрізь*. Воно узагальнює. Між словами *на лузі* й *лежить* дописуємо слово *скрізь*. І, міркуючи так само, як і в попередньому випадку, ставимо тире.

Далі учні виконують вправу 111, читають теоретичний матеріал, переповідають правило про розділові знаки при узагальнюючих словах. При цьому треба стежити, щоб учні не казали, що двокрапка ставиться після узагальнюючого слова чи тире — перед узагальнюючим. Бо насправді ці розділові знаки ставляться безпосередньо перед однорідними членами і відразу після них — це видно й з першого прикладу до правила.

У вправі 114 можна вставити такі узагальнюючі слова:
1) *усяку рибу;* 2) *різні гриби;* 3) *осінні квіти;* 4) *стояв різний посуд.*

За реченнями вправ 113 і 116 доцільно провести бесіду

з учнями на тему «Краса рідної землі» орієнтовно за такими питаннями: Чим приваблює вас навколоїшня природа? На що ви, буває, задивляєтесь довше, ніж звичайно? Чи хтось із вас вдивляється в краплину роси, коли вона вранці висить на стеблинці трави? Чи є у вас якийсь улюблений закуток, улюблене дерево, кущ, квіти? Як ви розумієте слова П.Воронька, наведені у вправі 116? Яке речення із вправ 113 і 116 вам найбільше сподобалося, припало до душі? Чому?

§ 23. Звертання. Загальне уявлення про звертання діти дістали в початкових класах. Тепер важливо навчити їх помічати звертання в реченні, відрізняти його від підмета і правильно виділяти на письмі. Грунтовно це мовне явище вони вивчатимуть у 8 класі.

Коли учні запищуть у зошитах називу теми, учитель, ні до кого не звертаючись, дивлячись у журнал, раптом каже: «Іди до дошки». Потім підводить голову й запитує: «Чому ніхто не йде до дошки?» Бо не було названо, до кого звернена мова. «Миколо, йди до дошки», — знову каже вчитель. Учні записують це речення на дошці і в зошитах. А під ним пишуть ще одне: *Микола йде до дошки*. Запитуюмо: У яких особах стоять дієслова в першому і другому реченнях? У другій і третій. На кого вказує друга особа? На того, з ким розмовляємо. А того, до кого звертаємося, з ким розмовляємо часто називаємо на ім'я чи ще якось інакше. Оце і є звертання. Як ми відділили його від усієї іншої частини речення? Кому.

Учні виконують вправу 118. Коли розглядаємо речення під номером 1, запитуємо, у яких особах стоять у них дієслова, у якому відмінку вжито іменник, що позначає підмет, і в якому — що позначає звертання. З останнього спостереження робимо висновок: якщо іменник стоїть у кличному відмінку, то в реченні він виступає звертанням.

У реченнях під номером 2 і підмет, і звертання мають ту саму форму (*день*). І, до речі, відповідають на те саме питання: х т о? щ о? Але, наголошуємо, підмет можна замінити займенником третьої особи *він*, а звертання — лише займенником другої особи *ти*, який вказує на того, до кого звертаємося (тільки вказує, але не називає його, його названо в звертанні). У третьому реченні із звертанням також вжито займенник другої особи *тебе*, його нема і не можна підставити в реченні без звертання.

Після цього діти читають теоретичний матеріал й усно виконують вправу 119. Під час аналізу речень з цієї вправи з'ясовуємо, якими відмінками виражені звертання, у яких особах вжито при них дієслова, чи є в реченнях або чи можна підставити в них займенники другої особи.

Пропонуємо учням провести невелике дослідження. У вправі 52, де є розповідні, питальні й спонукальні речення, вони визначають, у яких реченнях частіше трапляються звертання і в які його можна і навіть треба вставити. Виявляється, що звертання тут є в двох питальних і в одному спонукальному реченні, у два спонукальні його можна вставити. У розповідних реченнях звертань нема. Щоб пересвідчитися, що й у розповідних реченнях бувають звертання, учні визначають типи речень за метою висловлювання у вправах 118 і 123.

Дидактичний матеріал цього параграфа може стати основою для складання усного чи письмового твору-мініатури на тему «Люблю тебе, моя Україно». При цьому пояснююмо дітям, що любов до рідного краю виявляється насамперед у ставленні до людей. Зокрема, на перший погляд малозначний вчинок Марійки, про який вона розповіла в шістнадцятому записі в «Щоденнику», свідчить не тільки про її вихованість, а й про те, що вона з повагою ставиться до інших людей, які оточують її.

§ 24. Розбір простого речення. Уміння правильно й швидко виділяти в реченні його члени потрібне не тільки для забезпечення пунктуаційної грамотності, а й — і це, мабуть, ще важливіше — для точного сприйняття й розуміння змісту будь-яких висловлювань. Тому, виділяючи той чи інший член речення, треба пильнувати, щоб внаслідок цього не спотворювався зміст.

Наприклад, у реченні *Візник трапився мовчазний*. (О.Іваненко.) присудок не *трапився* (не це стверджує автор), а *трапився мовчазний*, тобто був мовчазний. У реченні *Повітря стало ще дужче прозорим*. (М. Коцюбинський.) присудок не *стало* (бо можна подумати, що зупинилося) і не *стало прозорим* (воно й було прозоре), а *стало ще дужче прозорим* (це дорівнює вислову: *стало ще прозорішим*, у якому ще — підсилювальна частка). Так само в реченні *Ось вигулькнула з-за гори ціла колонія вітряків*. (М. Коцюбинський.) підмет не *колонія* (ні про яку колонію тут не йдеться), а *колонія вітряків*.

Член речення — це не просто найкоротша, а найкоротша осмислена відповідь на питання в реченні.

У визначенні членів речення у вправах, що в підручнику, можливі помилки. Зокрема в другому реченні вправи 127 слово *хвилями* відповідає на питання *я к?* (а не *ч и м?*) і є обставиною. У третьому реченні питання треба ставити так: *плакала* (на д к и м?) *над* *мною* — додаток; *плакала* (я к?) *сльозами* — обставина; *сльозами* (я к и м и?) *беріз* — означення. У вправі 128 в другому реченні присудок — *аж горить* (частка входить до члена речення). У четвертому реченні *над потоком* — означення (*берізка* — я к а? — *над потоком*); присудок — *стала* *наче золота*.

Для аналізу можна використати ще такі речення.

1. Вранці виплило ясне сонечко на погідне небо. 2. Був чудовий ранок. Свіжа рослинність блищала під блакитним небом проти сонця. Зеленою левадою побігла стежечка аж до ставка. 3. Сонце стояло серед неба і страшенно пекло. 4. Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. 5. Небо і земля стемніли. 6. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом. (З тв. М. Коцюбинського.)

§ 25. Просте і складне речення. Із складними реченнями учні в 5 класі ознайомлюються лише в загальних рисах. Зокрема вони мають навчитися відрізняти складне речення від речення з однорідними присудками, ділити його на частини й між цими частинами ставити коми.

Цю тему діти можуть засвоїти лише тоді, коли вони вмітимуть безпомилково й досить швидко знаходити в реченні головні члени й від них ставити питання до другорядних членів. Тому й урок починаємо з синтаксичного розбору речень.

Повторюємо, які є головні члени і що таке граматична основа (підметово-присудковий центр). А далі на дошці й у зошитах учні розбирають прості речення: 1. *Рання роса гусячі лапки миє...* В ранній росі сонце спie. 2. *Вербички сріблясті поставали над шляхом та й перемовляються.* 3. *Побігластерня у долину туманну та й фіолетова стала.* 4. *Ранок забіг у темний бір і напустив повен ліс сонячних зайчиків.* (Д. Чередниченко.) Перед записом трьох останніх речень повторюємо правило, коли між однорідними членами кома не ставиться.

Після цього учні аналізують складне речення: *Встає*

весняний ранок, і оживає мова солов'їна. (Д.Чередниченко.) Відзначають, що в ньому є дві граматичні основи.

У загальнюючи попередні спостереження, кажемо, що речення з однією граматичною основою — просте, з двома і більше — складне. Між частинами складного речення звичайно ставляться коми. Це правило діти не раз повторюватимуть не тільки в 5, а й у 6, 7 та 8 класах, коли записуватимуть складні речення. Протягом того часу, аж доки учні в 9 класі не розглянуть докладно всі різновиди складних речень, для запису й аналізу треба буде добирати тільки такі складні, у яких між частинами ставляться коми. До речі, такі складні, між частинами яких коми не ставляться, трапляються рідко.

Діставши уявлення про складне речення, діти виконують вправу 129, відзначають, що зміст речень в обох колонках той самий, тільки оформлені вони по-різному. Прочитавши правила, діти читають окремі речення із вправи 130 і аналізують їх.

Вправи 131, 132, 133 і 134 спрямовані на вироблення зміння розрізняти складні речення й прості з однорідними присудками та ставити коми між частинами складного речення.

Більшість речень із вправ цього параграфа, Андрійків запис і картина дають матеріал для написання розповіді про сонце. На картині зображено, очевидно, літній ранок. У долині лежить туман. Крізь корону дерева пробиваються промені ранкового сонця. Дерева стоять, як можна здогадуватися, на правому, високому березі річки.

§ 26. Розбір складного речення. Аналізуючи будову складного речення, учні визначають: а) межі простих речень у складному; б) способи поєднання простих речень у складне (за допомогою інтонації та сполучників або за допомогою тільки інтонації); в) вживання коми між частинами складного речення. І далі звертаємо увагу на розрізнення складних речень і простих з однорідними групами присудків та особливості вживання розділових знаків у цих реченнях.

Для аналізу, крім поданих у підручнику, можна використати ще такі речення (записуючи їх на дошці, учні насамперед визначають граматичні основи в них, встановлюють межі простих речень і тільки після того ставлять або не ставлять коми).

1. Недовго вечоріло небо, і густіли недовго тіні. Наблизився ліс. Лиш виплив місяць, і незнані сили все обняли й просякли все наскрізь. І одступили дерева і гори, і пропустила віддалу чарівна. Все утопилось в дивносяйнім морі, де ніч запанувала. 2. Овес хвилюється, і морем пливуть безмежні пшениці. 3. Серпень, вересень вже непорушно стоять і чекають на спізнений жовтень. (З тв. Є. Маланюка.)

Диктант за Петриковою розповіддю проводимо так. Попереджуємо учнів, що вони цей текст записуватимуть як диктант і за нього матимуть оцінки: «5» — якщо не буде жодної помилки; «4» — якщо буде одна помилка; «3» — якщо буде не більше двох помилок. Після такого попередження разом з ними аналізуємо текст, з'ясовуємо вживання в ньому розділових знаків, кажемо закрити й захвати підручники — і проводимо диктант.

§ 27. Пряма мова. Учні повинні насамперед засвоїти значення понять «пряма мова», «непряма мова», «слова автора». Для цього ведемо приблизно таку бесіду. Мама, виходячи з дому, каже вам: «Я повернуся о шостій годині». Але ви теж йдете з дому, і вам треба повідомити тата, брата чи сестру запискою про те, що сказала мама. Мамині слова ви можете передати двома способами — від свого імені або від імені мами: 1. *Мама сказала, що вона повернеться о шостій годині*. 2. *Мама сказала: «Я повернуся о шостій годині*». Обидва речення діти записують на дошці і в зошитах.

Пояснююмо, що в першому випадку мамині слова передано непрямою мовою, у другому — прямою. Яка різниця в оформленні непрямої й прямої мови? Пряма мова береться в лапки, непряма — в лапки не береться. Отже, лапками показуємо, що в чужому висловлюванні ми нічого не змінили, передали його точнісінько так, як воно було сказане. Але в записці є й слова (*Мама сказала:*), які не належать мамі. Кому вони належать? Авторові записи. Вони називаються словами автора.

Після того як учні ознайомляться з вживанням розділових знаків при прямій мові, кажемо ім, що кома й крапка лапками не захоплюються («вони маленькі й виключаються з-під лапок»), а ставляться за лапками і, навпаки, знак питання й знак оклику лапками захоплюються разом з правою мовою. На цей нюанс звертаємо увагу, коли діти

виконуватимуть вправу 142. Стежимо, щоб вони дотримували цих вимог і під час виконання вправ 143 та 145.

Перед тим як розглядати Олесів запис, даємо завдання повторити правила вживання розділових знаків при узагальнюючих словах (§ 22): коли ставиться двокрапка і коли — тире. Далі учні читають Олесів запис і розповідають, що є подібного і що відмінне в постановці розділових знаків при прямій мові й узагальнюючих словах (після однорідних ставиться тільки тире, без коми).

У роботі над прямою мовою особливо багато важить виразне читання прикладів. Читаючи текст з прямою мовою, потрібно й самому намагатися передати живі інтонації розмовної мови, і цього вимагати від учнів.

На цьому чи на наступному уроці треба дати дітям синонімічний ряд до слова *сказати*, яке часто трапляється в словах автора: *промовити, мовити, відповісти, стверджити, погодитися, заперечити, звеліти, загадати, порадити, додати, говорити, розповідати, проголошувати тощо*.

§ 28. Діалог. Оголосивши тему, зав'язуємо розмову з кимось із учнів. Наприклад, запитуємо учня, де він живе, якою дорогою йде до школи, чи це далеко. І після цього повідомляємо учнів, що ось зараз між нами відбудеться діалог, і пояснюємо значення цього терміна.

Слово *діалог* взяте з грецької мови, воно дослівно означає «взаємна мова». Є ще близьке до нього слово *монолог*, яке означає «мова одного» (грецьке *монос* — «один»; ця частина є також в таких словах, як *монах, монарх, моноліт, монокль* тощо). Отже, діалог — це розмова, а монолог — промова, а точніше: роздуми вголос, розмова з самим собою.

Поняття про діалог діти закріплюють, виконуючи вправи 147 і 148. Було б добре, якби тексти обох вправ учні прочитали за особами (у другій вправі один учень повинен читати від імені автора). Для спостереження за діалогом можна також використати якийсь текст із читанки.

Для повторення використовуємо також вправи 541 і 542. У першій вправі приховано чотири вірші:

Книга — це в широкий світ дорога,
в щасті — радість, у біді — підмога,
в ній скарбі народів і віків...

Книга — найдивніше диво з див.

У вправі 542 крапки слід поставити після *знань*, *до книг*, *за книги, красу*; двокрапку — після *говорили* й *сказав*; лапки — перед *ти* і після *красу*, перед *дім* і після *душі*.

На прикладі Галиного запису розповідаємо, як пишеться лист: *початок*, основний зміст, *кінцівка*. Зупиняємося також на усталених зворотах, які вживаються в листах (див. вправи 124, 525). На цьому ж уроці діти вчаться правильно писати адресу (поштовий індекс, область, район, місто чи село, вулиця, номер будинку, номер квартири, прізвище, ім'я та по батькові адресата в давальному відмінку; так само пишеться зворотна адреса, тільки прізвище, ім'я та по батькові адресанта ставляться в називному відмінку).

Щоб перевірити, як діти засвоїли матеріал з розділу «Загальні відомості з стилістики, синтаксису й пунктуації», проводимо комплексну контрольну роботу з кількох завдань.

1. Диктуємо речення: *Усе чарує зір кругом: роса, і луг, і води.* (В. Сосюра.) *Земля України, і небо, і люди — усе мені рідне.* (П. Воронько.)

2. Діти записують під диктовку розрізнені речення, з яких вони повинні, переставляючи їх місцями, скласти текст «Жайворонок»: (4) *Тоді пташка падала тихо вниз й натягала другу струну.* (6) *Це було прекрасно.* (3) *Струна тримтіла їй гучала.* (1) *Сіра маленька пташка низько висіла над полем.* (5) *Єднала небо з землею і грала на струнах симфонію поля.* (2) *Тріпала крильцями часто й тягнула вгору невидиму струну.*

У першому продиктованому реченні підкреслити всі члени речення.

3. Загадуємо дітям виписати з вірша Д. Павличка, що у вправі 151, по одному такі речення: 1) складнє із звертанням; 2) питальне окличне; 3) спонукальне; 4) з однорідними членами.

ЛЕКСИКА

Одним з найважливіших завдань шкільного курсу рідної мови є збагачення словникового запасу учнів. Причому це збагачення повинно йти по двох лініях: по лінії засвоєння дітьми якомога більшої кількості слів і по лінії розкриття й уточнення їхніх лексичних значень.

Робота над лексикою в 5 класі має закласти в дітях

міцну основу для подальшого оволодіння словниковим багатством рідної мови. А її лексика справді багата: у далеку неповному одинадцятитомному «Словнику української мови» нараховується понад 134 тисячі слів. Усього ж у ній набереться більше як півмільйона лексем.

§ 29. Словниковий склад мови. Мова будується із слів. Слово є центральною одиницею мови. Недаремно про людину, яка добре володіє рідною мовою, кажуть: за словом до кишень не лазить.

У бесіді підкреслюємо, що лексика нашої мови надзвичайно багата. Нема такого явища, поняття, щоб не можна було його назвати, описати словом. Але ті слова треба знати. Тож радимо: щоб засвоїти якомога більше слів, треба багато читати, передусім художні твори як українських авторів, так і зарубіжних в українських перекладах.

Коротко розповідаємо дітям, що прабатьківщиною слов'ян були сучасні українські землі від Середнього Подіїпров'я до Карпатських гір. Тут і народжувалися такі спільнослов'янські слова, як *небо, земля, вода, хліб* тощо, і відси розносилися туди, де поселялися слов'яни. Тому в багатьох слов'янських мовах є такі самі слова, як і в українській.

Слова, спільні для багатьох слов'янських мов, і ті, що виникли вже в українській мові, називаються незапозиченими. Їх у нашій мові понад 90%. Запозичені слова — це ті, що походять з інших мов. Їх близько 10%.

У багатстві словника нашої мови діти пересвідчуваються, виконуючи вправу 153. У ній замість виділених можна підставити такі близькі за значенням слова: *забарвлення — колір, барва; зветься — називається; говоримо — кажемо, мовимо; безкраї — безмежні, неозорі, неоглядні, неосяжні; поля — лани, простори; пахощі — запах, аромат, пахтіння; діброва — гай; обрій — небокрай, крайнебо, видноколо, виднокруг, круговид, овид, небосхил, горизонт; подивітесь — гляньте, поглядіть; ніби — наче, неначе, мов, немов, немовби; висотуються — витягуються, тягнуться; мерехтять — блимають, мигтять, ряхтять, поблискують; тонко — влучно, проникливо; відбувається — стається, котиться, діється.*

Перед тим як учні писатимуть твір за картиною, що у вправі 156, читаємо їм уривок з повісті Є. Гуцала «Подорожні»:

Сіялась мряка, якась водяна потерть, і скоро Юрко мусив раз у раз витирати рукавом лицо, а також брови, бо в їхніх кущиках збиралася волога, а потім стікала, засліплюючи зір... Мати часто зупинялась і чи обтупувала свої чоботи, чи здирала з них брили тріскую-шкрябачкою, яку знайшла на сестриному дворі і яку несла тепер у кишенні куфайки.

Чи були вгорі хмарі? Якесь безмежне клочча поволеньки тремтіло, і в його тремтінні були безнадія і відчай. Клочча звисало брудними мичками, воно нікуди не пливло, не рідшло, не світлішало. Десять загубився обрій, розмитий мрякою; якби ж хоч вітер, щоб розколошкав цей дений морок, щоб прогнав още відчуття нескінченного потопу, та виголубив небо, та підсушив землю... Сонце, либонь, давно вже сконало у цій нудній воді, у цих брудних ряднах, що заслали небо, і тепер донизу слались не промені його, а важкуватий попіл отих змертвілих променів.

Добираємо слова й словосполучення, які, можливо, доведеться використати в творі, діти записують їх: *мжичка, мряка, сльота, мокреч, мокрінь, болото, грязюка, калюжі, баюри, грузъкий, розгрузлий, набридливий, до кучливий, розкиснути, мжичить, сіється дощ*.

§ 30. Лексичне значення слова. Пояснення нового матеріалу починаємо з розгадування загадок із вправи 160. При цьому треба домагатися, щоб учні обов'язково аргументували свої відгадки, виділяючи характерні ознаки названих предметів. Так, у першій загадці названо три ознаки книжки: з листочками, зшита, розповідає; у другій — дві ознаки годинника: іде й сповіщає про час і т.д. Оці ознаки разом і становлять лексичне значення того чи іншого слова.

Учні читають теоретичний матеріал, готуючись відповісти на питання: 1) яке лексичне значення слова *лід*; 2) як ми засвоємо лексичне значення слів. Потім разом з'ясовуємо лексичне значення, наприклад, ще слів *сніг, поле, ворона, горобець*. Доходимо висновку, що лексичне значення слова — це той образ, який воно викликає в нашій уяві, коли ми чуємо його чи бачимо написаним.

У вправі 161 названо лексичне значення слів *береза, екран, зима, сіно, еластичний, різати, циркуль, ягода*.

Перед читанням тексту із вправи 162 пояснююмо, що лексичні значення слів складалися довго, протягом багатьох століть. Вони разом з їхньою звуковою оболонкою передавалися з покоління в покоління, від батьків до

дітей, щоб дійти аж до нас. А ми ці слова разом з їхніми лексичними значеннями повинні передати далі, нашим наступникам, як писав Т.Шевченко:

Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмидало...

§ 31. Однозначні і багатозначні слова. Більшість самостійних слів нашої мови є багатозначними. Багатозначність — це таке мовне явище, яке дає можливість за допомогою порівняно невеликої кількості слів називати якнайбільше предметів та явищ.

Кожне окреме значення багатозначного слова виявляється в контексті, тобто в поєднанні з іншими словами. У цьому діти переконуються, виконуючи вправу 166. Слово *голова* тут виступає в таких значеннях: 1) частина тіла людини або тварини; 2) керівник установи; 3) перші ряди колони; 4) велика квітка на стеблі рослини.

У вправі 167 слово *земля* має такі значення: 1) планета, що обертається круг Сонця; 2) суща; 3) верхній шар земної кори; 4) країна; 5) речовина, з якої складається земна поверхня; 6) ґрунт, який обробляється.

Прикметник *зелений* (вправа 169) має такі основні значення: 1) колір, середній між живим і блакитним; 2) недостиглий, недоспілій; 3) недосвідчений, без життєвого досвіду (про людину).

У речення вправи 170 треба вставити дієслово *водити* в різних формах.

У Наталичиному записі йдеться про багатозначність слів. Зокрема слово *сирій* означає: 1) вогкий, мокрий; 2) не нарений і не смажений; 3) не до кінця оброблений. Слово *чужий* означає: 1) який належить комусь іншому, не власний, не свій; 2) нерідний, сторонній; 3) з іншої місцевості, іноземний.

§ 32. Пряме і переносне значення слів. Насамперед слід переконатися, чи діти мають правильне уявлення про багатозначність. Багатозначність і переносне значення слів — явища, дуже близькі, часто навіть важко встановити межу між ними, а проте не тотожні.

При багатозначності слово саме по собі має кілька значень. Наприклад, слово *місяць* означає «супутник Землі» і «певний проміжок часу»; слово *дорогий* означає і «який коштує багато грошей» (*дорога тканина*), і «любий, мицій серцю» (*дорогі діти*).

Переносного ж значення слово набуває лише в контексті, у поєднанні з іншими словами. Наприклад слово *море* означає «великий водний простір з гірко-соленою водою» і тільки. Але в реченні *Тепер внизу, перед його очима, було море облич.* (Ю.Смолич.) це слово набуло значення «велика кількість». Це його значення, отже, є переносним.

Після з'ясування цих питань учні читають теоретичний матеріал з підручника й відповідають на питання, що означає слово в прямому і переносному значеннях. На закріплення виконують вправу 175.

У вправі 176 у переносному значенні вжито слова *прощається, помахало, руками, золоті, трудяться, руки, посилають, дарують.*

Тексти вправ 176 та 177 і малюнок дають гарний лексичний і зоровий матеріал для опису заходу сонця. Щоб скласти такий опис, учні повинні, крім того, поспостерігати ввечері, як сонце поволі котиться до обрію, як пірнає за хмару і знову виринає, як розмальовує обідки призахідних хмаринок, коли вже зовсім сковається за видноколом, і як непомітно западає сутінь.

Перед виконанням вправи 178 повторюємо відомості про стилі мовлення (див. § 9). Сама ж вправа дає змогу наповнити це поняття новим змістом, а також узагальнити вивчене про багатозначність і переносне вживання слів.

§ 33. Омоніми. Учні на дошці і в зошитах, залишивши місце для назви теми, записують два речення: 1. За річкою ковалъ куе. (Марко Вовчок.) 2. І зозуля куе коло кладки. (І.Франко.) Запитуємо: чи є в цих реченнях слова, які звучать однаково? Так, є. І лексичне значення в них однакове? Ні, зовсім різне. Кажемо: такі слова називаються омонімами. І пропонуємо учням самостійно сформулювати правило. Воно не обов'язково має бути точно таке, як у підручнику. Його можна й так сформулювати: «Слова, які однаково звучать, але мають зовсім різне значення, називаються омонімами».

Щоб учні розрізняли омонімію від багатозначності, наголошуємо, що омоніми зовсім різні за значенням, тим часом як різні значення багатозначного слова чимось близькі між собою. Даємо два приклади: 1. Високо під небом бліснула крилом чайка. (С.Васильченко.) 2. Автомобіль крилом торкнувся дерева. Чи про те саме крило йдеється в обох реченнях? Ні. А чи є якась подібність між

крилом птаха і крилом автомобіля? Так. Отже, це не омоніми, а те саме слово в різних значеннях.

Виконуючи вправу 181, діти вказують, що в першому реченні *ясен* — прікметник (я к и й?); у другому *ясен* — іменник (щ о ?); у третьому перше *світи* — дієслово (щ о роб ?), друге *світи* — іменник (на щ о ?); у четвертому реченні *кує* — дієслово, і в п'ятому *кує* — дієслово, але вони мають зовсім різне значення; так само різне значення мають однозвучні іменники *косами* і *косами* (це різні слова) в шостому реченні.

Вправа 182 спрямована на розрізнення омонімів і багатозначних слів. У першому реченні *крило* і в другому *крилом* — це те саме багатозначне слово, а в третьому *лавах* і в четвертому *лави* — це вже омоніми, як і в шостому реченні *поле* і *поле*; тим часом у четвертому *горять* і в п'ятому *горить* — це те саме багатозначне слово.

Текст вправи 184 учні можуть переказувати за таким планом: 1. Ми готовуємо уроки з історії. 2. Дивний підпис під малюнком. 3. Наши здогади.

В Оленчиному записі діти знаходять, крім омонімів, також багатозначні слова, які дозволяють слово *півники* тлумачити двояко: і як назву квітів, і як назву птиць. Це слова *ростуть, доглядаю, вирощувати*, які можуть стосуватися як рослин, так і тварин.

§ 34. Синоніми. Синоніми — найбільше багатство мови. Вони дають змогу якнайточніше висловити думку, описати явища, передати почуття. Українська мова багата на синоніми.

Ще не оголошуючи теми уроку, диктуємо кілька стійких висловів, які учні записують у зошитах і на дошці: 1. Сиділи, переливали з пустого в порожнє. 2. Ти так, ти син, а воно — як не києм, то палицею. 3. Як скаже, то ні пришйти, ні прилатати. 4. Допоміг йому — з калюжі в болото. 5. Все один чорт — що собака, що хорт.

Пояснюючи значення цих висловів, діти звертають увагу на те, що в них вжито слова, які хоч і звучать по-різному, проте означають по суті те саме або дуже близьке. Такі слова, кажемо, називаються синонімами. Слово *сін* грецького походження й означає «та сама назва».

Після цього учні виконують вправу 186, читають з підручника визначення, що таке синонім та синонімічний ряд, і переказують ці визначення.

Перед виконанням вправи 187 пояснююємо, що синоніми бувають різні: 1) такі, що мають однакове значення (лелека, чорногуз, бусол, бузько); 2) такі, що різняться відтінками значення (товариш, приятель, друг); 3) такі, що різняться емоційним забарвленням (зрозуміти, збагнути, втягнути, розкумекати); 4) такі, що різняться і відтінками значення, ѹ емоційним забарвленням (житло, оселя, хороми, барліг). У першій частині вправи синоніми мають однакове значення. Синоніми, що в другій частині, різняться і значенням, ѹ емоційним забарвленням. Відтінки їхнього значення з'ясовуємо разом з учнями. Так само уточнюємо значення синонімів і в наступних вправах.

Марійчин запис перегукується з текстами вправи 156 та малюнком, уміщеним під цією вправою. Якщо досі учні не складали твору про дощ (такий частий восени), то це можна зробити тепер, використовуючи як зразок Марійчину розповідь.

Коли учні виконуватимуть вправу 193, не слід обмежуватися лише добором потрібного синоніма. Треба, щоб учні обґрутували кожен свій вибір. У першому речені слово *путь* не підходить, бо воно означає досить второвану дорогу, а полем, як правило, біжить *доріжка*. У другому речені до *важко* підходить тільки *бігли*; інші присудки (*летіли*, *мчали*, *чухрали*) можуть поєднуватися хіба що з *легко*. До слова *схили* в наступному речені можна додати лише означення *пологі*, в іншому разі вийде повторення (тавтологія): «*похилі схили*». Означення *вербовий* може характеризувати лише гай (ні ліс, ні тим більше бір вербовими не бувають). Чайки літають зграями (отарами ходять вівці, табунами — коні, роями літають бджоли). Звір у лісі звичайно віє (а не скиглить і не реве).

§ 35. Вживання синонімів. Мета заняття — показати, як слід практично користуватися синонімами, як треба добирати їх відповідно до відтінків їхнього значення та емоційного забарвлення. Ця тема продовжує й поглиблює теми «Лексичне значення слова» та «Однозначні і багатозначні слова».

Урок починаємо вправою 194. Обидва тексти читає вголос учитель. Діти легко визначають, що в першому набридливо повторюється те саме слово *гарячий*, другий — позбавлений такої вади. Крім того, пропонуємо учням визначити, наскільки другий текст у порівнянні з першим виграє в точності зображення.

Означення *вогненне* (сонце) активізує не тільки дотикове, а й зорове відчуття (у пам'яті зринає вогнище, яке обпікає). Прикметник *палючі* вказує, крім іншого, на наслідок дії променів — вони не просто гарячі, а ще й палять. Слово *розпечена* (земля) означає, що земля гарячою стала під дією сонячних променів, а не була такою постійно. Так само означення *перегріте* щодо повітря, *розжарений* щодо степу вказують, що вони такими стали в даний час внаслідок того, що надто гріє, надто пече, жарить сонце. Отже, багатозначне слово *гарячий* залежно від його конкретних значень досить доречно замінено синонімами.

Цю саму роботу проводимо і під час розгляду речень із вправи 195. Якщо в першому реченні замість *сяє* поставити будь-яке інше із наведених у дужках дієслів, тоді в цьому реченні не можна було вжити пестливу форму *конечко* (хіба що в іронічному значенні) і недоречно було б сказати, що хочеться дивитись. У другому реченні подані в дужках присудки скоріше підходять для опису дій людини чи тварини, а не вітру. Означення *легесенький* до слова *туман* вказує не стільки на те, що туман майже невагомий, скільки на те, що він дуже рідкий, малопомітний, — тому тут слово *неважкий* було б зовсім недоречним, а слово *легкий* не так точно й тонко передавало б те приемне відчуття, яке хотів викликати автор у читача. Щодо наступного речення, то *лінива хвіля*, очевидно, близкати чи пирскати не буде, для цього вона повинна бути рухливішою; слово ж *хлюпає* передає ще й слухове враження. Так само *легіт* чи *вітерець* не можуть ревіти чи лютувати, бо в самих цих назвах вказується на дуже малу інтенсивність.

У вправі 193 повторювані слова найдоцільніше замінити так. У першій частині добираємо присудки: 1) *за-гітилося* (так і залишаємо); 2) *спалахнув*; 3) *заіскрилися*, *заблимили*, *заблицали*; 4) *замиготіли*; 5) *загорілося*, *зася-ло*. У другій частині доречними були б такі означення: 1) *маленька, невеличка*; 2) *короткі, куці*; 3) *тендітними*; 4) *крихітні*; 5) *мініатюрних*; 6) *дрібненькі*. Виконуючи вправу, діти мають переконатися, що, добираючи слова-синоніми, треба точно враховувати всі відтінки їхніх значень.

У вірші Д. Павличка слова римуються так: *хату — прилату*; *приб'ю — сім'ю*; *гніздиться — сниться*; *хатам — птах*. У вірші М. Підгірянки слова римуються так:

упину — долину; хлоп'ята — санчата; з горбочка — очка; дзвонить — догонить; не бійся — згубився; в долину — в гостину; Снігурки — у жмурки. В останньому рядку мас бути: круг неї.

Для порівняльного опису калини й горобини (вправа 201) можна запропонувати такий план (і слова): 1. Зовнішній вигляд (кущ, дерево). 2. Ягоди (кетяги, соковитий, сухий, прозорий, матовий, гладкий, шорсткий). 3. Листя (лапатий, дрібний, зубчастий). 4. Калина й горобина в нашому житті (їжа, ліки, пісня).

§ 36. Антоніми. Якщо омоніми — це чисто мовне явище, синоніми — явище і мовне, і частково зумовлене дійсністю, то антоніми відбивають реальні явища. Протилежності існують у житті: є початок і є кінець, є гарячий і є холодний, сонце сходить і заходить, хтось спускається вниз, а хтось піdnімається вгору. Тому є й слова з протилежним значенням.

Виконуючи вправу 203 і наступні, діти краще усвідомлюють сутність антонімії, вчаться добирати точні антоніми до поданих слів. У вправі 204, крім виділених, є ще такі антоніми: праця — безділля; розумна — дурна; свого — чужого; не хвали — не гудь. У вправі 206 треба вставити тільки слова: розтавала, смеркає, загинуть, пекло.

В Андрійковому записі багатозначними є більшість слів. У переносному значенні вжито слова: до кісток проймає, вдарить мороз, зима насипле. Синоніми є такі: баюри — калюжі, стужавіють — висохнуть. Антоніми є такі: кінчається — настане, порозкисали — стужавіють.

Синонімами можна замінити слова: незабаром — скоро; настане — прийде, надійде, почнетися; обридла — набридла, докучила, надокучила, остогідла; кругом — довкола, навколо, скрізь; мокрінь — вогкість, сирість, вільгість; порозкисали — порозмокали, розгрузли; на дорогах — на шляхах; калюжі — калабані, баюри; осипалось — опало, облетіло; мокне — кисне, гніє; багнюка — болото, грязюка; на вулицю — надвір; гнилий — вогкий, сирій, мокрій; дужче — сильніше; вдарить — притисне; вмить — враз, раптом; стужавіють — затверднуть; зупиниться — стане; насипле — натрусиТЬ.

Для підсумкової контрольної роботи з лексики пропонується такий комплекс завдань.

1. Вислови записати в дві колонки: 1) зі словами в прямому значенні; 2) зі словами в переносному значенні.

Золота голова, золота обручка. Теплий погляд, теплий день. Сонячне світло, світло науки. Скибка місяця, скибка ліба. Сонце сміється, дівчина сміється. Хмари пливуть, човен пливе.

2. Слови записати в колонку й дописати до них антоніми: темний, позний, далеко, низько, корисно, неробство, загубити, ворогувати.

3. Записати під диктовку текст, а потім переробити його, замінивши якомога більше слів синонімами й синонімічними висловами.

Чорногузи подалися в теплі краї. Як мине холодна пора року, вони прилетять назад додому. Усюди гарно, та в рідному краї найліпше.

4. Пояснити назви місяців: березень, квітень, травень, липень, серпень.

5. Записати якомога більше висловів ввічливості.

БУДОВА СЛОВА

Вивчення цього розділу має важливе значення для університетського словника учнів і підготовки їх до засвоєння правопису. Уміння виділяти складові частини слова дає зможу правильно зрозуміти його значення та ті фонетичні процеси, які, можливо, сталися в ньому.

Загальне уявлення про склад слова діти дістали в початкових класах. Тепер це уявлення уточнюється й розширяється.

§ 37. Основа і закінчення. Вивчення цієї теми слід почати із спостереження за змінюваними й незмінюваними словами. Для цього призначена вправа 209. Учні, розглядаючи приклади, повинні встановити: 1) чи всі слова змінюються; 2) які частини мови змінюються, а які є незмінюваними; 3) якщо слово змінюється, то чи є в ньому якесь стійка, незмінна частина; 4) чи при змінюванні слова змінюється його лексичне значення.

Щоб показати, що незмінювані слова не мають закінчень, зіставляємо, наприклад, слова *тихий*, *тихо* і *потиху*. У першому слові є змінна частина *-ий* (-ого, -ому і т.д.). Отже, це закінчення. В двох інших словах ніщо не змінюється. Отже, закінчення в них нема. Але якщо слово змінюване, то в ньому визначаємо закінчення навіть тоді, коли воно (це закінчення) не має звукового вираження:

про форми слів *сніг*, *світанок*, *радість*, *сестер*, *лелек*, *дерев* кажемо, що в них нульове закінчення.

Відповідь на питання, для чого треба змінювати слова, дає вправа 210. З неї стає ясною і роль закінчення.

Для аналізу поки що добираємо слова, у яких нема наприкінці букв *я*, *ю*, *е*, *ї* (типу *mrія*, *mrії*, *маю*, *маєш*, *синя*, *синю* тощо). До них повернемося тоді, коли учні докладно ознайомляться із звуковим значенням цих букв (див. § 46).

Обов'язково звертаємо увагу на те, що основа може змінюватися, але в цьому є певні закономірності. І такі змінистаються не з усіма звуками, а тільки з деякими. До тих прикладів, що є в підручнику ще можна додати: *бік* — *боку* — *на боці*; *нога* — *на нозі* — *ніг*; *rіг* — *рогу* — *на розі*; *рух* — *у русі*; *комаха* — *комасі*; *летиш* — *лечу*; *садок* — *садка*; *весна* — *весен*; *береза* — *беріз*.

У Марійчиному записі повторюються в різних формах слова *липа*, *пагорб*, *село*, *бабуся*, *дівчина*, *ворог*, *люди*.

На малюнку зображено пам'ятник, поставлений у Києві над Дніпром на честь легендарних засновників столиці нашої Батьківщини, що про них згадує давньоукраїнський літописець у «Повісті врем'яних літ» (вдалині видніються будинки на лівому березі Дніпра).

Словосполучення, що у вправі 212, можна використати для складання твору-мініатюри «Зима наближається».

Марійчина розповідь може пробудити в дітей цікавість до легенд та переказів, пов'язаних з їхньою місцевістю. Таку цікавість треба підтримати. Записі дітей слід зібрати в окрему папку або альбом. Якщо є така змога, то варто до них додати й фотографії тих об'єктів, що їх стосуються записані розповіді.

§ 38. Корінь слова. Насамперед дбаємо про те, щоб учні правильно зрозуміли, які слова споріднені, або однокореневі. Починаємо від протилежного. Запитуємо: чи є «родичами», наприклад, слова *море*, *морква* й *моргати*? Ні. А слова *море*, *моряк*, *морський*? Так.

Після цього учні розглядають слова, записані колонками у вправі 216, і визначають, яке спільне значення об'єднує їх і яку однакову звукову частину вони мають. Учні, крім того, записують на дощці й у зошитах ще такі групи споріднених слів і визначають у них корінь: 1) *дуб*, *дубовий*, *задубілий*; 2) *думка*, *задуманий*, *передумати*; 3) *спека*, *пекти*, *розпечений*, *опік*. Звертаємо увагу, як і

годі, коли йшлося про основу, на можливість різних звукових змін у коренях.

Вправи 218 та 221 мають на меті вироблення в учнів уміння добирати споріднені слова. У коренях слів із вправою 218 відбуваються чергування приголосних: *дух/дущ*, *сміх/сміш*, *перек/переч*, *голос/голош*. У вправі 221 перенесеними є перші сім слів, саме до них і треба добирати споріднені слова та вставляти, орієнтуючись на них, пропущені букви.

Із вправи 219 учні повинні зробити висновок, що не всі слова, які мають однакові звукові частини, є спорідненими. Щоб бути спорідненими, слова повинні бути ще й близькими за значенням.

Найпростіша відповідь на запитання із вправи 220 така: бо в першому випадку це те саме слово в різних відмінках, а в другому — це різні слова з різним лексичним значенням.

У Петриковому записі є такі групи споріднених слів: 1) *влітку*, *щоліта*; 2) *у видолинку*, *діл*, *Долиною*; 3) *партизанів* (*партизани*), *партизанські*; 4) *бойового*, *бій*; 5) *постріли*, *стрілянина*, *стріляти*; 6) *поранило*, *рані*; 7) *вечора*, *увечері*; 8) *зачервонив*, *червоні*.

Петрикова розповідь і текст із вправи 223 спрямовані на те, щоб учні зацікавилися топонімами, які оточують їх, і спробували з'ясувати їхнє походження та значення.

§ 39. Префікс. Запам'ятати визначення префікса як значущої частини слова, що стоїть перед коренем і служить для творення нових слів, допоможе спостереження.

Записуємо на дощці слово *йти*. І проводимо таку бесіду. Це слово означає «ступаючи ногами, пересуватися в будь-якому напрямку». А якщо ми в приміщенні й хочемо дістатися назовні, то що нам треба зробити? Вийти. Записуємо перед дієсловом *йти* частину *ви-*. Якщо ж, навпаки, хочемо потрапити в приміщення, то що треба зробити? Вийти (*увийти*). Записуємо нижче *за-* (*уві-*). Що треба зробити, щоб опинитися далі від якогось предмета? Відійти. Дописуємо нижче *віді-*. А що треба зробити, щоб наблизитися до якогось предмета? Підійти. Записуємо *піді-*.

Повідомляємо, що частини, записані перед словом *йти*, називаються префіксами. Слово префікс латинського походження й дослівно означає «прикріплений спереду» (споріднені з ним фіксувати, фіксатор, фіксаж). Є й інші

слова з цією ж частиною *пре-*, яка означає «попереду»: *президія* — «ті, що сидять попереду»; *прелюдія* — «вступна частина слова, яка не входить ні в закінчення, ні в до музичного твору»; *прецедент* — «той, що передує».

Після цього діти виконують вправу 224. Читають прислівнику *взимку* частина *у* не закінчення, а суфікс. Вишикують вправу 225 (коли учні виконуватимуть її, попереджають, що префікси *роз-*, *без-* повинні весь час залишатися не змінними). При додаванні префікса *від-* виникає подвоєння букв.

Найчастіше слово має один префікс. Але трапляються слова, у яких є два і більше префіксів. Повідомивши це, пропонуємо дітям визначити спочатку корінь, а потім префікси в словах *заподіяти*, *переоцінка*, *напрочуд*, *навпомацки*, *навздогін*.

Перевіряємо, як учні засвоїли матеріал, за допомогою словникового диктанту. Слова діти записують у дві колонки: 1) з префіксом; 2) без префікса. Диктуюємо слова підряд то з одної, то з другої колонки:

<i>прикраса</i>	<i>світло</i>
<i>підписати</i>	<i>обіцяти</i>
<i>передплата</i>	<i>низина</i>
<i>промовець</i>	<i>якість</i>
<i>поверх</i>	<i>чемний</i>
<i>прадавній</i>	<i>ночівля</i>
<i>перевага</i>	<i>особистий</i>

Закінчивши диктувати, швидко проходимо поміж партами й мигцем перевіряємо, чи в обох колонках слів порівну, чи в першій колонці всі слова починаються на букву *п* і чи в другій колонці з перших букв складається слово *сонячно* (звичайно, учні про цей секрет не знають).

У Галиному записі зі «Щоденника» вжито 17 слів із префіксами. Коли учні випишуть їх, запитуємо, у яких частинах мови найчастіше трапляються префікси. У дісловах. Префіксальних іменників тут є лише три: *повітря*, *одяг*, *вистава*; стільки ж прислівників: *відразу*, *звідки*, *вдома*.

Галин запис, крім того, дає змогу провести бесіду на тему «Що потрібно людині для життя і звідки все це береться?» При цьому стежимо, щоб відповіді учнів були повні, аргументовані, щоб вони правильно будували речення.

§ 40. Суфікс. Учні повинні зрозуміти, що суфікс — це *корінь* (так легше їм буде сприйняти, що, наприклад, у

Відразу після оголошення теми загадуємо учням використання префікса *за-* вправу 230. Для цього вчитель на дощці, учні в тимут пізніше (див. § 61). Тут їх підготувати до цього масиву вправа 225 (коли учні виконуватимуть її, попереджаємо, що префікси *роз-*, *без-* повинні весь час залишатися не змінними). При додаванні префікса *від-* виникає подвоєння букв.

Відразу після оголошення теми загадуємо учням використання префікса *за-* вправу 230. Для цього вчитель на дощці, учні в

навштах креслять таблицю (графу «суфікс» поки що залишаємо неназваною) та записують зразок. Зразок слід записати в такому порядку (цим задаємо дітям правильний алгоритм дій): спочатку — закінчення, потім — корінь і

настанок — префікс та суфікс.

Слово	Основа		Закінчення	
	префікс	корінь		
<i>засніжений</i>	<i>за</i>	<i>спіж</i>	<i>ен</i>	<i>ий</i>

Коли учні виконають вправу, повідомляємо, що ота частина, яка стоїть між коренем і закінченням, називається суфіксом. Записуємо в таблиці пропущену назву графи: *суфікс*. Запитуємо учнів: що треба спочатку визначити, щоб знайти суфікс? Закінчення і корінь.

Цією таблицею учні користуються, виконуючи і вправу 231 (таблиця дає змогу точніше відтворити будову слова, ніж позначки над і під словом). У вправі є п'ять груп споріднених слів: вони записані першими.

Перед тим як учні візьмуться за вправу 232, даємо їм розібрати за будовою слова *тихий*, *тихо* і *стиха*, у яких тільки *-ий* — закінчення, а *-о*, *-а* — суфікси. У вправі 232 зашифровано слово *праця*. У вправі 236 зашифровано слово «... до зірок».

Готуючись до переказу тексту із вправи 235, учні складають приблизно такий план: 1. *Підготовка до школи*. 2. *На шкільному подвір'ї*. 3. *У класі*. Попереджуємо учнів, що вони можуть по-своєму викладати почуття й думки героя, домислювати події так, як їм уявляється школа й життя в ній.

Із слів, поданих у вправі 238, має скластися такий вірш (написаний п'ятистопним хореєм із жіночою римою):

Як до нас вночі учора мчала,
Міст новий на річці збудувала,
В полі килим білий розстелила,
Ватою дерева прикрасила,
Зайчику почистила кожуха
Зимонька — невтомна чепуруха.

Діти можуть продовжити вірш, можуть використати й інші слова (наприклад, слово *прикрасила* замінити на *притрусила* тощо), але так, щоб не зруйнувати його розміру. У тексті вірша вимогам умови відповідають (якщо не брати до уваги слова *мчала*) чотири слова: *річці, зайчику, зимонька, чепуруха.*

§ 41. Розбір слова за будовою. На цьому уроці підсумуємо, систематизуємо й закріплюємо відомості про будову слова.

Коли учні прочитають інструкцію про порядок розбору слова, даемо їм проаналізувати за поданим зразком усного розбору слова із прислів'їв: 1. *Холодним словом серце не запалиш.* 2. *Людська думка найбистріша й найсміливіша.* 3. *Книжка мовчки все розкаже.*

Письмовий розбір слів доцільно робити за таблицею, що в попередньому параграфі. При цьому треба стежити, щоб діти спочатку вписували закінчення, потім — корінь і нарешті — префікси та суфікси. Так вони уникнуть помилок, особливо у визначенні суфіксів.

Для письмового розбору, крім тих, що є у вправі 239, можна запропонувати ще такі слова (пов'язані з правописом): *беззмінний* (корінь тут *-мін-*), *безцінний, віддалиний, в'їзд, роз'єднаний, розквітлий, розтануть; віддав на, помалу, начисто, восени, удвох* (останні п'ять слів закінчень не мають).

Щоб перевірити, як учні засвоїли цей матеріал, проводимо словниковий диктант. Слова діти записують у три колонки: 1) з префіксами без суфіксів; 2) з суфіксами без префіксів; 3) з префіксами й суфіксами воднораз (слова диктуємо підряд поперемінно з різних колонок).

затока	вогнище	перевізник
згода	стрибок	підтримка
збори	енергійний	прилюдний
загорода	дружба	пагорбок
зайзд	оленячий	полегкість
зріст	радість	прочитаний
заклик	економний	підмурок
здогад	чарівний	похапки
	ночівля	
	одинокий	

У другій колонці на два слова більше, ніж у першій чи третій. У першій колонці всі слова починаються на букву

, у третій — на л. У середній колонці з перших букв прочитуються слова «*все доречно*».

ФОНЕТИКА І ПРАВОПИС

Фонетику рідної мови п'ятикласники повинні усвідомити як чітко організовану систему, елементи якої в залежності від звуків мови відповідають за певними законами. Основне завдання вчителя — підвести дітей до розуміння цих закономірностей, виробити в них уміння бачити їх в поодиноких мовних явищах.

Правопис відбиває реальні фонетичні закони. Без розуміння, без знання цих законів правописні правила сприймаються як щось випадкове, привнесене в мову ззовні. Тому фонетику (зокрема й орфоепію) та правопис слід розглядати в нерозривній єдності, водночас звертаючи увагу на їхні специфічні особливості.

Звуки і букви

§ 42. Звуки мови. Урок можна почати із зіставлення нечленоподільних звуків тварин і членоподільних звуків людської мови. Вмикаємо магнітофонну стрічку із записом співу півня (причому хай цей спів повториться кілька разів) і записом вимовленого людиною вигуку «кукуріку» (може, навіть різними людьми). Цей вигук може звучати як у реченні: Протягли своє «ку-ку-рі-ку!» горлаті півні... (Панас Мирний.)

Чи є різниця між кукуріканням півня і вимовленням людиною словом? У півнячій «мові» не можемо вичленувати окремих звуків, а в людській мові такі звуки легко виділяються. Отже, людська мова складається не просто з звуків, а із членоподільних звуків.

З названих у вправі 240 звуків можна скласти слова: *клас, колос, колосок, коло, коса, косо, каса, кокс, кокс, ласка, ласо, лак, сало, соло, соска, скло, скалка, скоса, осока.* Робимо висновок: звуки — це будівельний матеріал для мови. Як з окремих цеглин складаються цілком різні будівлі, так і з окремих звуків творяться слова з абсолютно різним значенням.

Можна загадати дітям гру на заміну одного звука в слові. Записують учні, наприклад, слово *мак* і в ньому змінюють один звук, щоб вийшло нове слово, а потім це саме роблять із наступним словом і так далі: *рак, рік, бік,*

бак, так, тук, тут, кут, кит... У кого ланцюжок вийде довшим, той і переможе (див. ще вправу 538). Таке завдання учні можуть виконувати й вдома — виконання його сприятиме активізації їхнього словника.

В українській мові всього 38 звуків, з них 6 голосних (з чистого тону) і 32 приголосні (з участю шумів).

На цьому уроці даемо дітям поняття про транскрипцію. В українській мові, на відміну, скажімо, від англійської чи російської, букви, як правило, відповідають звукам: кажемо [сонце] і пишемо сонце; кажемо [добрий] і пишемо добрий. Але не завжди: кажемо [й-ама], а пишемо яма; кажемо [л'уди], а пишемо люди. Тоді, щоб показати, як насправді звучить слово, вдаємося до транскрипції, тобто до звукового запису. Пишемо нянька, а вимовляємо [н'ян'ка]; пишемо дядько, вимовляємо [д'ад'ко].

За вправою 245 варто провести змагання: ті учні, які швидко прочитають всі три скоромовки й ні разу не зіб'ються, будуть переможцями. А щоб визначити абсолютноого переможця, враховуємо ще й швидкість читання за допомогою секундної стрілки в годиннику. Такі змагання треба й надалі проводити час від часу, щоб стимулювати розвиток техніки читання в учнів. Їх можна проводити на будь-яких текстах, до них діти можуть готуватися навіть заздалегідь. Адже чимало учнів відстae в навченні саме тому, що їм важко дастeся читання — воно в них вимагає надто великих зусиль і, отже, неприємне для них.

§ 43. Творення звуків мови. Під час опрацювання цієї теми перед очима учнів повинен бути схематичний малюнок органів мовлення. Власне, спеціального органа для творення звуків мови природа не створила. Для говоріння пристосувалися органи дихання (легені, гортань, носова порожнина) та органи приймання їжі (губи, зуби, язик, ротова порожнина, глотка). Безпосередньо для творення звуків призначені лише голосові зв'язки. Вони містяться в горлі там, де борлак.

Звуки мови творяться струменем видихуваного повітря в органах мовлення. Органи мовлення щоразу міняють своє положення і тим змінюють форму насамперед ротової порожнини, яка відіграє роль змінного резонатора. На шляху струменя видихуваного повітря виникають також різні перепони, які йому доводиться долати. Залежно від форми ротової порожнини, місця й характеру перепон,

участі чи неучасті голосових зв'язок і творяться звуки різної якості.

Коли мова зайде про роль голосових зв'язок у творенні звуків мови, загадуємо учням прочитати Сашків опис експерименту з велосипедною камерою.

На цьому уроці коригуємо вимову дітьми деяких звуків, якщо є в цьому потреба. Зокрема слід звернути увагу на такі особливості орфоепічних норм української мови, які, буває, порушуються.

Шиплячі [ч] і [ж] вимовляються твердо: час, чай, чаша, човен, чорний, чуб, жолудь, жук, жар. Буква щ позначає два тверді звуки [шч], які вимовляються окремо: плащ, кущ, щабель, щастя, щит, щогла.

Іноді діти під впливом написання буквосполучення дж читають як два звуки: [сид-жу]. Як два звуки це буквосполучення читається лише на межі префікса й кореня ([п'їд-живити]), в усіх інших випадках воно читається як один зімкнено-щілинний звук (африкат): джаз, джміль, джура, затверджений, збуджений, посаджений, досліджувати, виходжу, попереджують, дріжджі, їжджу (у двох останніх словах часто трапляються помилки в написанні).

§ 44. Букви (літери). Алфавіт. Людська мова існує щонайменше два мільйони років. А записувати буквами сказане люди навчилися тільки десь 3 — 4 тисячі років тому. Приблизно стільки років і буквеним написам на глеках, виготовлених на території України за часів Трипільської культури (див. статтю М.Суслопарова «Розшифрування найдавнішої писемності з берегів Дніпра» в журн. «Київ» № 9 за 1986 р.).

Слов'янський алфавіт створили брати з Болгарії Кирило й Мефодій близько 860 року. У ньому спочатку було 43 букви. Цим алфавітом наші предки почали користуватися після 988 року, коли в Україні було прийнято християнство.

З часом в Україні цей алфавіт зазнав змін. Наприклад, 1619 року М.Смотрицький увів до його літеру г. У середині XVII століття слов'янські букви набувають сучасної форми: стають простішими в написанні, заокругленими (подібний, так званий «гражданський шрифт» у Росії було запроваджено тільки 1708 року). У другій половині минулого століття виробилися сучасні норми вживання букв. Правопис «Словаря української мови», виданого Б.Грін-

ченком у 1907 — 1909 роках, майже чи й зовсім не відрізняється від сучасного.

Останні зміни в український алфавіт внесено 1990 року: відновлено букву *r*, раніше заборонену, і поставлено ї перед *ю*, *я*.

Для подальшої роботи зі словниками, з довідковою літературою важливо, щоб діти точно запам'ятали порядок букв в алфавіті. Цьому певною мірою має прислужитися Петриків запис. Крім того, можна порадити дітям розбити алфавіт на частини приблизно по сім букв і запам'ятати його частинами.

У вправі 253 зашифровано вислів: *Крапля камінь то чить*.

Додому, крім завдання вивчити напам'ять алфавіт, загадуємо розставити строго за алфавітом слова, які диктуємо в довільному порядку (тут вони подаються в алфавітному порядку): *баобаб, барильце, бриз* (легкий береговий вітер, який удень дме з моря, а вночі з суші), *брід, бур, відразу, вітраж* (малюнок на склі), *гардероб, гардини, грильяж* (сорт цукерок), *груди, гуркіт, гурт, гусениця, дигун, дворище, дренаж* (осушування ґрунту за допомогою підземних труб, каналів тощо), *дрижаки, дріт, дублікат, дублювання*. Кажемо дітям, що з останніх букв правильно розставленіх слів вони прочитають мудрий латинський вислів.

§ 45. Вимова і написання слів. Учні повинні зрозуміти принципи, на яких побудовано наш правопис. Основний у ньому принцип — «пиши, як чуеш» (звичайно, йдеться про літературну вимову). Абсолютну більшість слів пишемо за цим принципом. Але не всі. Є й такі випадки, коли чуємо одні звуки, а букви треба писати інші, тобто писати не так, як чуємо. Тоді треба або запам'ятати такі слова, якщо їх небагато, або знати правила, за якими ці слова пишуться.

У вправі 258 пишуться не так, як вимовляються, зокрема такі слова: *пізнім* [п'їз'н'їм], *попасутися* [по-пасуц'їа], *перекинеться* [пеїреїкінеїц'їа] тощо.

Текст вправи 258 діти мають навчитися усно переказувати своїми словами. Можуть і по-своєму змалювати всю нічну картину.

§ 46. Звукове значення деяких букв. Вивчення теми починаємо із спостереження. Запитуємо учнів, які слова утворяться, якщо в слові *рак* перший звук [r] замінити на [m], [t], [l'], [й]. Учень записує на дошці утворені таким

чином слова *мак, так, ляк, як*. Які слова утворяться, якщо перед звукосполученням *уди* поставити звуки [t], [b], [c], [c']? Школярі записують слова *туди, буди, суди, суди*. Яке слово утвориться, якщо на початку діеслова *іду* додати звук [й]? Учні записують слово *їду*. З почутого й побаченого діти роблять висновок про те, що є букви, які можуть позначати по два звуки і в різних позиціях мають різне значення.

Коли учні виконуватимуть вправу 260, пропонуємо їм порівняти кількість букв і кількість звуків у перших трох парах слів та пояснити, чому кількість тих і тих не завжди однакова.

Після цих спостережень учні спочатку самі пробують зробити відповідні висновки про звукове значення деяких букв, а вже потім читають правила з підручника.

Щоб домогтися правильної відповіді, для чого вживається буква *ь*, записуємо на дошці кілька слів у транскрипції і доручаємо комусь із учнів спочатку прочитати їх голосом, а потім записати орфографічно: [рис] і [рис'], [лоб] і [л'он], [низка] і [ніз'ко].

Іноді від учнів можна почути, ніби м'який знак вживається «для пом'якшення приголосних». М'який знак — це лише написана чи надрукована буква, і він не може нічого пом'якшити. Він лише позначає м'якість, яка чується у вимові.

Так само записуємо в транскрипції слова *[шчука], [кушч], [йіжак], [пойізд]* і пропонуємо учням записати їх орфографічно. На основі цих спостережень з'ясовуємо звукове значення букв *ї* та *щ*.

Для з'ясування значення букв *я, ю, є* даемо записати три групи слів: 1) *пляма, м'яч, маяк, яма*; 2) *тюк, в'юк, каюк, юнак*; 3) *синє, в'є, портьєра, єнот*. Учні спочатку встановлюють, коли ці три букви позначають м'якість попереднього приголосного, тобто в яких словах не чується звук [ї]. Це буває тоді, коли ці букви стоять безпосередньо після приголосних, нічим не відділені від них. А в усіх інших випадках? А в усіх інших випадках чується звук [ї], отже, букви *я, ю, є* в усіх інших випадках позначають по два звуки *[їа], [їу], [їе]*.

Щоб діти добре розрізняли два різні звукові значення буквосполучень *дж* і *ձ*, даемо їм спочатку записати слова *живити й звичайний*, потім пропонуємо додати до першого префікс *під-*, до другого — префікс *над-* і прочитати утворені слова, звертаючи увагу на вимову буквосполучень

дже і дз. Далі зіставляємо їх з вимовою таких самих буквосполучень у словах джміль і дзвін.

Щодо літери г, то треба мати на увазі, що вона, крім названих у підручнику слів, пишеться ще в таких словах: агусі, агукати, варга, газда, галаган, галамагати, гандж, гегати, гелгати, герготити, гето, гешефт, гзитися (дуріти, дрохитися), гигнути, гила (грижа), глег, гогель-могель (але: гоголь-моголь), гогошитися, гонт, гонтар, горголя, ґрунт, ґрунтовний, ґрунь, джерготити, джигнути, джигун, дзигарі, дзиглик, дргати, легінь, мамалига, ремигати, фіглі-міглі, хуга, цуг (цугом), швагер, а також: бігос (і бігос), буцегарня (і буце-гарня), гевал (і гевал), гума (і гума), гуральня (і гураль-ня), сновигати (і сновигати), хурдига (і хурдига), шмига (і шмига). З буквою г пишеться також прізвища, якщо вони так вимовляються їхніми носіями: Галаган, Глєр, Гудзь, Шмігельський тощо. Буква г пишеться ще в ряді діалектних слів, таких, як ґрунь (хребет гори), ґаблі (вила з трьома ріжками), ґраса (сапка) тощо. В інших словах буква г не пишеться.

Розбір слів за будовою із вправи 266 матиме такий вигляд.

Слово та його звуковий запис	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
дія [д'їа]	—	дій	—	а
подіяки [под'їяами]	по	дій	—	ажи
діючий [д'їйучий]	—	дій	у ч	ий
віє [в'їє]	—	вій	—	е
повіють [пов'їйут']	по	вій	—	уть
завіює [зав'їйує]	за	вій	у ї	е
завіяній [зав'їйаний]	за	вій	ан	ий
синя [син'а]	—	син'	—	а
посинілий [посин'ілий]	по	син'	іл	ий
зоря [зор'а]	—	зор'	—	а
зоряніця [зор'аниц'а]	—	зор'	аниц'	а
зазоріє [зазор'їє]	за	зор'	и ї	е
побоїще [побоїшче]	по	бой	и їщ	е
боєць [боєц']	—	бой	ець	—
бійця [б'їйц'а]	—	бій	ц'	а

Звертаємо увагу дітей на те, що корінь залишається в усіх словах фактично той самий, у ньому можуть відбу-

ватися лише чергування звуків, як, наприклад, у ряду: рік — року — річний — рочок.

У формі сімей із вправи 267 маємо справу із вставним е. Для порівняння тут можна навести ще такі приклади із вставним е: земля — земель, пісня — пісень, сотня — сотень, гравія — гравень.

У вправі 268 зашифровано прислів'я: Праця гори верне. Якщо в дітей не виходитиме ключ, можна запропонувати їм записати в транскрипції зокрема слова опор'яджую [опор'аджуї], сяють [с'аїут'] — саме в них скоріш усього може трапитися помилка в підрахунку звуків.

Можна загадати, щоб діти вивчили напам'ять на вибір або уривок з поеми Т.Шевченка (вправа 261), або вірш Л.Костенко (вправа 262).

§ 47. Велика буква. Учні повинні насамперед добре зрозуміти, які назви загальні, а які — власні.

Загальні назви даються багатьом однаковим предметам: хлопець, дівчина, українець, киянин, слюсар, місто, зірка, газета, вірш. Загальні назви пишуться звичайно з малої букви.

Власні назви даються окремим предметам, щоб відрізняти їх від інших подібних. Наприклад, коли б учитель сказав: «Ставлю учневі «п'ять», — то всі учні, що є в класі, побігли б до вчительського стола з розкритими щоденниками. Бо ж, справді, всі, що сидять за школиними партами, — учні. Але якщо вчитель скаже: «Ставлю Михайлкові п'ять», — то свій щоденник подасть лише один учень — Михайлік. Крайн є багато, але Україна лише одна; річок теж є багато, але ріка Дніпро тільки одна. Є багато днів у році, але Великдень чи Новий рік тільки один. Оце і є власні назви. Власні назви, на відміну від загальних, пишуться з великої букви. Це робиться для того, щоб не сплутати, наприклад, сузір'я Великий Віз із великим возом, на якому їздять, або місто Білу Церкву із просто білою церквою.

Власні назви можуть складатися з одного або з кількох слів. Коли така назва складається з одного слова, то, зрозуміла річ, пишемо її з великої букви. А якщо власна назва складається з двох або більше слів, то як писати її? Відповідь на це учні знаходять, читаючи правила з підручника.

Щоб діти краще засвоїли правила, записуємо на дошці питання: З якої букви пишуться слова у власних назвах:

1) людей і тварин; 2) астрономічних і географічних об'єктів; 3) найвищих установ; 4) релігійних понять; 5) різних установ і організацій; 6) різних дат; 7) у назвах, узятих у лапки?

На малюнку після вправи 271 зображено Софійську площеу в Києві з пам'ятником Богданові Хмельницькому. У центрі малюнка видно дзвіницю Софійського собору, за якою стоїть і сам знаменитий собор.

Щодо Оленчиного запису, то варто було б, щоб учні таки вивчили напам'ять ці або інші новорічні побажання і, посіваючи на Новий рік родичів та знайомих, промовляли ці гарні слова.

Закінчивши опрацювання розділу «Звуки і букви», проводимо контрольну роботу з кількох завдань.

1. Записати диктант.

Кожен українець знає про цей клаптик землі. Це острів Хортиця, що омивається водами Дніпра-Славутича.

Хортиця відома ще з часів Київської Русі. Тут у десятому столітті загинув київський князь Святослав, б'ючись із половцями. На цьому острові зупинялися Олегові, Ігореві, Володимирові воїни на шляху до Чорного моря.

Пізніше тут таборилася Запорізька Січ. Звідси вирушали з образом Божої Матері козацькі полки на захист поневоленої України.

2. Записати слова в три колонки: 1) звуків і букв порівну; 2) звуків менше, ніж букв; 3) звуків більше, ніж букв (слова тут подаємо так, як їх уже мають записати учні).

ключ	дзвін	зв'язок
окраєць	джерело	зайзд
люди	дядько	зів'ялий
оощадність	дріжджі	звалище
склянка	дзьоб	зграя
об'їжджений	догоджати	з'єднаний
курява	добресть	заява

У першій колонці з перших букв прочитується слово *колосок*, у другій колонці всі слова починаються на букву *д*, у третій — на букву *з*. Слів у всіх колонках порівну.

3. Слови записати в колонку за алфавітом: *гончар, відомий, вечір, вечорниці, годинник, вигляд, горобина, відносини, городній, відгомін*.

З останніх букв складається вислів *рідний край*.

Голосні звуки

§ 48. Особливості творення голосних. Голосні характеризуються трьома ознаками: рядом, піднесенням і наголосом (про наголос мова піде трохи пізніше). При творенні голосних української мови напружується передня або задня частина язика. Відповідно до цього розрізняються голосні переднього ряду ([i], [и], [е]) та заднього ряду ([у], [о], [а]). Напружена частина язика може підніматися на три рівні: високий ([и], [у]), середній ([и], [о]) та низький ([е], [а]).

Пояснюючи це дітям, треба починати із звука [а]. При вимові цього звука яzik взагалі не піднімається, тільки напружується його задня частина. Потім пропонуємо трохи округлити губи і ледь-ледь підняти задню частину язика — утворюється звук [о]. Якщо губи ще більше округлити і задню частину язика підняти ще трохи вище —чується [у]. Спостереження за творенням голосних переднього ряду слід починати із звука [и]. Для цього запитуємо: який звук утвориться, якщо передню частину язика напружити й підняти дуже високо? Ставлячи це питання, у слові *підняти* підкреслено довше вимовляємо звук [и]. Опустити трохи нижче? Утворюється [и]. Ще нижче? Чуємо [е].

Водночас записуємо на дошці назви звуків, фіксуючи їхнє місце творення один відносно одного (як це зроблено в підручнику). Коли всі голосні від [а] до [е] будуть вписані, запитуємо учнів, чи трапляється, щоб у диктанті замість букви *e* хтось писав букву *u* чи *o* (писав «дунь» чи «донь» замість *день*) або замість *a* писав *i* чи *u* (писав «мік» чи «мік» замість *мак*). Такого не трапляється. А які букви, буває, сплутуються? Пари цих букв записуємо на дошці, їх чотири: *e* — *u*, *u* — *i*, *a* — *o*, *o* — *y*. Зауважуємо, що найчастіше сплутуються перші дві пари, набагато рідше — другі дві. Про те, як уникнути тут помилок, мова піде на наступних уроках.

Вправа 375 повинна допомогти учням ще більше усвідомити ці властивості голосних. Промовляючи вголос пари слів, діти відзначають, наскільки чітко розрізняються ті чи інші пари слів, у позначенні яких звуків можливі помилки. Кожна частина у вправі призначена для зіставлення якоїсь однієї пари звуків: 1) [о] — [а]; 2) [о] — [у]; 3) [е] — [и]; 4) [и] — [і].

У різних діалектах можливі різні сполучування голосних.

Андрійків запис має проілюструвати потребу дотримувати літературних норм вимови.

Додому задаємо навчитися виразно читати текст із вправи 279. Для зразка текст прочитає сам учитель. При цьому звертаємо увагу на те, що в народних піснях можливе зміщення наголосу, ще бачимо й тут: *татарами* замість *татарами*, *вмочив* замість *вмочів*.

Готовучи учнів до опису епізоду з новорічного чи різдвяного свята, з'ясовуємо, як автор передав отої свій настрій, коли «світ став одразу такий урочистий». Це й порівняння дівочого лиця з повним місяцем, і величний образ коня в Сашковій уяві, і, звичайно, святкові слова колядки.

§ 49. Склад. Це явище фізіологічне: слова ділимо на склади, щоб легше було їх вимовляти, особливо в повільному темпі. Тому-то й у пісні, коли співаємо, слова промовляються складами.

Після такого вступу учні виконують вправу 280. Радимо їм керуватися таким практичним правилом: слова ділiti на склади так, щоб легко було вимовляти звуки. Наприклад, у вправі 280 слова *подвір'я*, *паркан*, *розростатись* найлегше вимовляти, коли поділимо їх на склади саме так: *по-двір'-я* (можна й *под-вір'-я*), *пар-кан*, *роз-ро-ста-тись*.

Приголосний, що стоїть перед голосним, звичайно належить до того ж складу, що й голосний: *ві-до-мий*, *пі-до-шва*, *бе-зо-дня*. Але трапляються випадки, коли на межі префікса й кореня приголосний, що перед голосним, належить до попереднього складу: *від-окремити*, *під-опічний*, *без-умовно*.

У вправі 281 мають скластися слова: *соловей* без голосу. У вправі 282 приховано слово *сніговій*.

Особливу увагу звертаємо на складоподіл слів, де є буквосполучення *дж* та *ձ* (вправа 283): *сиджу*, *броджу*, *народжений*, *нагороджувати*, *кукурудза*, *задзвонив*. Обґрунтовуючи, чому в цих словах не можна окремо промовляти звуки [д] і [ж], [ձ] і [զ], запитуємо: а чи в слові хочу звук [ч] можна розірвати на [т] і [ш] або в слові *оцинка* звук [ц'] на [т'] і [с']? Ні, бо це один звук. Так само один звук тут позначають буквосполучення *дж* і *ձ*. Просто в українській мові для цих звуків нема окремих букв. Таке буває і в інших мовах. Наприклад, в англійській мові звук

[ч] позначається двома буквами *ch*, а в німецькій аж чотирима — *tsch*. У французькій мові звук [ш] позначається буквосполученням *ch*, яке в німецькій, польській і чеській мовах позначає звук [х], тощо.

До речі, у таких словах, як *льотчик* [л'оччик], *солдатський* [солдац'кий], можливий лише такий складоподіл: *льо-тчик*, *сол-да-тський* (це складоподіл, а не перенос!).

§ 50. Перенос частин слова. Ця тема тісно пов'язана з попередньою. Але перенос аж ніяк не можна ототожнювати із складоподілом. Хоч в «Українському правописі» й записано, що «частини слів з одного рядка в другий слід переносити за складами», проте насправді перенос далеко не завжди збігається із складоподілом. Наприклад, слово *вийшов* на склади ділиться тільки так: *вий-шов*, а переносити можна ще й так: *ви-йшов*. Так само складоподіл тільки такий: *бра-тський* [бра-ц'кий], а перенос можливий троякій: *бра-тський*, *брат-ський*, *братсь-кий*. Слово *життя* (і подібні) на склади ділиться лише так: *жи-ття*, а переносити можна двояко: *жи-ття* і *жит-тя*, так само слово *денний* на склади ділиться так: *де-нний*, а переноситься двояко: *де-нний* і *ден-ний*.

Перенос не можна ототожнювати й з будовою слова — вже хоч би й тому, що складоподіл зовсім не накладається на морфемний склад слова. Можна відривати букву і від кореня, і від префікса, і від суфікса (принаймні правопис цього не забороняє). Отже, якщо учень, наприклад, у слові *виключний* поставить знаки переносу так: *вик-лю-чний*, то це не слід вважати за помилку (хоч бажано: *ви-ключ-ний*, бо так слово краще сприймається).

Правильні будуть і такі переноси: *ає-ропорт*, *ау-диторія*, *օա-зис*, *аլե-єю*, *сво-єї*.

У вправі 286 діти мають прочитати вислів М. Рильського: *Людина кожна — якоюсь мірою поет*.

Коли учні, беручи за зразок Галин запис, писатимуть відгук на книжку, вони повинні: 1) назвати книжку і в цілому схарактеризувати її; 2) стисло викласти, про що йдеться в ній; 3) вказати, що сподобалося і чому; 4) вказати, що не сподобалося і чому; 5) розповісти, які думки викликала книжка.

§ 51. Наголос. Наголос в українській мові прослуховується слабко. Тому діти не завжди вловлюють, який

склад наголошений. Щоб уникнути помилок у визначенні наголосу, радимо їм пробувати, який голосний у слові можна вимовити довше, — склад із цим голосним наголошений. Наприклад, у слові *голубуватий* пробуємо розтягнути кожний склад і нарешті зупиняємося на варіанті: *голубува-а-атий*.

Обов'язково треба звернути увагу учнів на побічний наголос — саме він найбільшою мірою надає нашій мові твої співучості, мелодійності, якою вона так відрізняється від інших мов.

Ось як характеризується побічний наголос в академічній праці «Сучасна українська літературна мова: Вступ. Фонетика» (К.: Наукова думка, 1969. — С. 360): «Відносна слабкість головного наголосу слова приводить до виділення побічного наголосу або побічних наголосів у тім самім слові. Слова, що складаються з трьох і чотирьох складів (за винятком трискладових з наголосом на середньому складі), мають, як правило, крім головного, ще побічний наголос, багатоскладові — два, три й більше таких наголосів. Цей побічний наголос у слові не може припадати на склад, що стоїть безпосередньо перед складом з головним наголосом або після нього: між головним і побічним наголосом один або більше складів мають слабшу силу».

У вірші О.Олеся (вправа 292) чергуються склади не-наголошений з наголошеним — тобто вірш написано ямбом.

Щоб діти краще запам'ятали наголоси в словах, наведених у вправі 293, подавати їх треба в парі зі словами, які римуються з ними (не обов'язково точно): *борбáвка — запрóданка, вербá — голубá, вимбáва — розмóвá, вýпадок — хлýпає, ворóта — охóта* (з болóта), *документ — ущéнт, дочкиá — беручкá, дóшка — бróшка* (рогоžка), *дрóба — корóба, живóпис — óпис, захворíти — дíти, здíйснíти — вмíти, квартál — капítál* (інтервáл), *кайдáти — снідáти, кóлесо — кóлія, корýсний — славно-звісний, кропивá — жаливá, літóпис — óпис, навчáння — мовчáння, ненáвисть — плюгáвість, ознáка — собáка, блéнь — пóле, осокá — різкá, пóдруга — з рóду я, понýтia — браття, предмéт — кулемéт, прýятель — мрýти, рáзом — пláзом, рéшето — téшете, серéдина — завéдена, стáтую — за хáтою*.

Вірш М.Сингаївського звучить так:

Відчиняє школа двері,
гомін котиться дзвінкий.
І на дошці, й на папері
вже почався день новий.

Голосистий, наче сурма,
день промінням виграє.
І нікому тут не сумно,
бо усім робота є.

Школа вчитися навчає,
не вмішає всіх жадань,
щоб відкрились дивокраї
в чарівній країні знань.

Було б добре, якби діти вивчили напам'ять вірш О.Олесь, що у вправі 292.

На малюнку після вправи 294 зображене, очевидно, художню студію. Проте діти можуть описати свій клас, не обов'язково малюнок.

§ 52. Ненаголошенні [a] і [o]. Як правило, ці голосні не сплутуються з мовцями. Є лише невелика кількість слів, де можливе таке сплутування. Майже всі ці слова наведено в підручнику. До них можна додати хіба що слова *монастир, монах, паровоз*, у яких замість [o] можна часом почути [a].

У багатьох підручниках стверджується, що в словах типу *гарячий* пишемо *a* «перед постійно наголошеним складом з *a*». Це зовсім не так. Во в цих словах наголос не постійний: *гарáзд — гараздéньки, гараздуváти; гарáчий — гарячкóвий, гарячкуváти; кажáн — кажаний; калáч — калачí; качáн — качаний; хазáйн — хазяйní; багáто — багатéнько, багатýр*. Тільки в слові *халáва* наголос постійний.

У наведених тут словах, як правило, мовці помилок не роблять. Гірша справа зі звуком [o] в словах *борсук і* подібних. Щоб уникнути помилок, орієнтуємося на правило написання [a], міркуючи так. Чи перед сумнівним звуком *е g, k, x?* У більшості з них перед сумнівним звуком *нема g, k, x: борсук, поганий, погон, слов'яни, солдат, кропивá, крохмаль, отаман*. А в тих, у яких перед сумнівним звуком *є k, z'ясовуємо*, чи в наступному складі *є a*. У більшості з них такого звука нема: *комиш, короваї*, — отже, *й* після *k* не має бути *a*. Залишається тільки слово *козак*, у якому всупереч цим правилам вимовляється *й* пишеться *o*.

Сашків запис може послужити поштовхом для складання дітьми розповіді, наприклад, на тему «Як я йду до школи», у якій вони відверто розкажуть і про те, як часом

не хочеться йти до школи, хочеться посидіти вдома чи погасати десь на волі. Але мусять.

§ 53. Ненаголошенні [e], [i], [o]. Не оголошуючи теми, записуємо на дошці один під одним два словосполучення: *Гарний кленок*. *Гарний клинок*. Хтось із учнів читає їх у голос: вони звучать однаково, але мають різне значення. Діти пояснюють: *кленок* — це малий клен, а *клинок* — малий клин. Проти першого словосполучення записуємо слово *клен*, проти другого — *клин* і пропонуємо прочитати їх. Після цього учні визначають наголоси в споріднених словах і роблять висновок, що в словах *кленок* та *клинок* звуки *e* та *i* чуються невиразно тому, що вони не наголошені.

Називаємо тему уроку й загадуємо прочитати вправу 300 та правила, подані далі. Перевіряючи, як учні зрозуміли правила, запитуємо: якими двома способами можна перевірити, коли треба писати букву *e*, а коли — *i*? У яких звукосполученнях завжди виступає *e*, а в яких — *i*? З якими двома приголосними ці звуки тут пов'язані?

Щодо сплутування *o* з *u*, то це трапляється в обмеженій кількості слів; крім слів, названих у підручнику, це може відбуватися (але не обов'язково) ще в таких словах, як: *воловуга*, *говорун*, *козуля*, *колючий*, *лопух*, *лопуцьок*, *можутній*, *покупка*, *покута*, *полудна*, *полудната*, *полукіпок*, *полумисок*, *понурий*, *попруга*, *попутник*, *посудина*, *посуха*, *потужний*, *родючий*, *розумний*, *союз*, *сполучник*, *споруда*, *стосунок*, *тостун*, *тонути*, *ходуля*, *хомути*, *шовкун*. Перевіряти написання *o* — *u* можна не тільки за допомогою основного наголосу, а й за допомогою побічного: *кожух* — *кожушина*, *зозуля* — *зозуластий*, *лопух* — *лопухий*.

Разом з тим звертаємо увагу дітей на слова, у яких і чується, і пишеться *u*: *яблуко*, *ялуня*, *мармур*, *пурхати*, *ворушити*, *сусід*, *суперник*, *сукупність*, *сутулій*, *супроводити*. У словах, похідних від *номер* виступає замість *o* — *u*: *нумерація*, *нумерувати*. Чергування *o* з *u* відбувається в словах *сожнти*, *сухий*. У словах, похідних від *глухий*, завжди пишеться *u*: *глухнути*, *заглухлий*. Останній випадок можна проілюструвати такими прикладами: *На вулицях заглух стукіт та гуркіт.* (І. Нечуй-Левицький.) *Востаннє мотор заглухнув, коли їм зоставалось усього з кілометр доїхати до місця робіт.* (О. Гончар.) *Мотор глухне, злива молотить по машині.* (Ю. Яновський.)

Вправу 301 варто спочатку виконати усно, щоб діти навчилися правильно визначати наголос та добирати слова для перевірки.

Перед тим як учні виконуватимуть вправу 302, пропонуємо їм ще раз прочитати з підручника правила 3 і 4.

У вправі 305 діти, крім того, що вставлять пропущені орфограми, встановлюють, про яких пташок тут ідеться. В уривку названо щигликів, чижів, коноплянок і снігурів. Щиголь — невеликий співочий птах з яскравим строкатим оперенням. Чиж — невеликий співочий птах, гніздиться в Карпатах і Криму, весни й взимку зустрічається по всій Україні. Коноплянки подібні до горобців, мають червоні голови. Снігур — невеликий співочий птах з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок.

Вправу 306 можна дати для домашнього переказу. Щоб діти краще зрозуміли уривок, розповідаємо їм, що це діялося в давні часи, коли татари нападали на українську землю, грабували села, а людей забирали в полон, щоб потім продати їх у неволю. З'ясовуємо також, про кого ще, крім татар та Олесі, йдеться в уривкові. Тут згадується Михайлік — це брат Олесі — та дідусь, який, очевидно, є в селі. Отже, Михайлік непомітно для татар побіг у село, щоб попередити дідуся й селян про небезпеку і врятувати їх. А Олеся тим часом усіляко затримувала ворогів, відвідячи їх якомога далі від села. Аркан — довгий мотузок із зашморгом на кінці, за допомогою якого ловили коней та інших тварин, а також людей, накидаючи їм петлю на шию.

Відновлений вірш із вправи 307 має такий вигляд:

Під снігами в підземеллі
в земляній м'якій постелі,
де немає світла дня,
причайлося зерня.

Там не холодно зернинці —
спить вона, мов на перинці,
й тихо снить хороші сни
про веселі дні весни.

Оленчин запис у щоденнику — це зразок міркування на мовознавчу тему. Міркування починається з постановки проблеми, далі йде розгляд фактів, аргументів, і нарешті робиться висновок.

§ 54. Написання пре- і при-. Спочатку ведемо мову про префікс *пре-*. Він походить із старослов'янської мови і в українській мові трапляється порівняно рідко (є всього 60 прикметників з цим префіксом). І завжди можна замінити його словом *дуже*.

Щоправда, є ще ряд іншомовних слів з початковим *пре-*, яке в українській мові не сприймається як префікс. Але в тих мовах, звідки запозичено ці слова, *пре-* нерідко є префіксом із значенням «попереду». Так, слово *президент* буквально означає «той, що попереду сидить», *префікс* — «попереду прикріплений», *преамбула* — «попередні міркування», *презумпція* — «передбачення», *препарат* — «наперед приготовлений» тощо.

Слово *презирство* споріднене зі словом *перезиралися* (люди перезираються, коли між них заходить небажана людина). Слово *престол* колись, очевидно, звучало як *предстол*, тобто «передній стіл».

Зрозуміла річ, що в усіх інших випадках (саме так!) пишемо префікс *при-*. Так і подаємо це дітям.

На картині С. Шишка зображене пішохідний міст, що перекинувся з правого берега Дніпра на Труханів острів. З цього боку стримлять верхівки тополь, на тому боці, на острові, живуть зарості. З усього видно, що надворі вже глибока осінь.

§ 55. Чергування голосних у коренях дієслів. З поняттям про чергування звуків п'ятикласники тут стикаються вперше. Щоб вони краще забагнули суть цього мовного явища, пояснююмо його, відштовхуючись від прикладів. Учень записує на дошці парами одні під одними форми слів: *луг — у лузі, плуг — у плузі, пруг — на прузі, книга — в книзі*. Діти звертають увагу на те, що звук [r] перед [i] регулярно переходить у [z']. Пояснююмо, що така закономірна зміна звуків називається чергуванням.

Чергування голосних у коренях дієслів розглядаємо першим для того, щоб потім про інші види чергувань говорити вже без ніяких застережень і доповнень.

У деяких підручниках твердиться, ніби [o] чергується з [a], а [e] з [i], якщо далі йде наголосений суфікс *-a-*. Але це не так. Що наголос тут не є визначальним, свідчать хоч би такі пари слів: *крóти — кráяти, вkloníti — klapnáti*, *chekáti — očíkuati, chesáti — zacísuati* і т.д. А в дієприкметниках наголос узагалі переходить на звук, що чергується: *зlamáti — zlámаний, zbiráti — zbiránij* і т.д.

Чергування голосних у коренях дієслів пов'язане з певною зміною в їхньому лексичному значенні. Якщо дієслова з [o], [e] звичайно позначають тривалу, безперервну або одноразову дію, то дієслова з [a], [i], [u] —

повторювану, багаторазову. Тому, коли учні виконуватимуть вправу 317, вони повинні вказувати не лише на фонетичні причини чергування голосних, а й на лексичні теж.

Наталчин запис, крім того, що його використовуємо для диктанту з наступною самоперевіркою, також рекомендуємо дітям як зразок для написання невеликого твору на тему «Як я допомагаю рідним поратися». Для твору пропонуємо план: 1. *Домашні клопоти.* 2. *Хто що виконує вдома?* 3. *Що роблю я?* 4. *Чи задоволені моєю роботою?*

§ 56. Чергування [o] та [e] з [i]. Перед опрацюванням цієї теми повторюємо відомості про відкриті й закриті склади (див. § 49) на прикладах: *го-мін — го-мо-ну, про-мінь — про-ме-ні, го-ра — гір, пе-ро — пір’-я*.

Чергування [o], [e] — [i] — це найпоширеніше чергування голосних в українській мові. Аналогічні чергування, щоправда з іншим результатом, спостерігаються ще в двох слов'янських мовах: у чеській звук [o] у відкритому складі чергується з довгим [u] в закритому складі: *stúl* [стуул] — *stola* (стіл — стола), *súl* [суул] — *soli* (сіль — солі); у польській так само звук [o] у відкритому складі чергується із звичайним [u] в закритому: *ból* [бул'] — *bolu* [бол'] (біль — болю), *noga* [нога] — *nób* [нук] (нога — ніг).

Випадків, коли [o], [e] не чергуються з [i], є набагато більше, ніж їх названо в підручнику. Але нема рації їх усіх перераховувати дітям — все одно їх запам'ятати не можна. Правильна вимова слів досягається лише частим використанням їх.

Але звертаємо увагу учнів на те, що й у відкритому складі [o], [e] чергуються з [i], якщо далі йдуть суфікси *-ok* або *-ezy*: *vízok, džvínok, kílok, zgrók, chobítok, místok, ostrívcev, kíneč, napíreč, grébinéč, promíneč, koríneč*.

У вправі 321 у відкритому складі звук [o] перейшов в [i] в словах: *koríneč, pídevečírok, kísonyka*.

У вправі 323 зашифровано слова: *сповнене поезії*.

Щоб перевірити, наскільки точно учні відчувають закономірності чергування [o], [e] з [i], проводимо словниковий диктант із завданням записати слова в три колонки: 1) ті, в яких [i] чергується з [o]; 2) ті, в яких [i] чергується з [e]; 3) ті, в яких постійно виступає [i]. При цьому повідомляємо дітям, що коли вони правильно розподілять слова, то прочитають другу половину латинського вислову: *Платон мені друг...* Записані слова матимуть

такий вигляд (слова треба диктувати підряд з різних колонок):

повідь	ніч	одновідь
здір	осінь	голубінь
сніп	ятір	приціл
захід	кисіль	волосінь
окріп (кип'яток)	вніс	джигіт
	камінь	зборнів
		далечінь

Закінчення вислову (однак істина дорожча) діти прочитают з других букв.

Текст із вправи 324 можна використати для навчально-го диктанту (діти спочатку самі читають текст, з'ясовують правопис окремих слів, а потім записують текст під диктовку вчителя, учитель відразу збирає зошити, перевіряє її оцінює, знижуючи оцінку на один бал за кожну допущену помилку) або як зразок для твору про їзду на санях (якщо діти мають змогу відчути її). У другому випадку, опрацьовуючи текст, особливу увагу звертаємо на те, як письменник у зорових образах і відчуттях передав враження дитини від швидкої їзди.

§ 57. Правопис *i*, *i* в основах слів. Обидва звуки — [i] та [ɪ] — творяться дуже близько (див. § 48), тому вони можуть легко сплутуватися.

Пояснення нового матеріалу починаємо з аналізу прикладів, що у вправі 325 (тим більше, що діти щойно докладно ознайомилися з чергуванням [o], [e] з [i]). Учні роблять висновки зі своїх спостережень, читають правила і письмово виконують вправу 326 (у ній приховано вислів: *Поспішай поволі*).

Після цього проводимо словниковий диктант (один учень пише на дошці, інші — в зошитах) на розрізнення *i* та *i* у вимові й на письмі. Спочатку диктуємо парами слова, у яких звуки [i] та [ɪ] стоять після зубних, далі — після губних, потім — після [f], [k], [x] і нарешті — після шиплячих та [p]. Звуки [i] та [ɪ] промовляємо чітко:

a) тин — тінь	b) мишка — мішка (суміш)
дим — дім	миска — місце
ліс — ліс	бік — бік
сила — сіла	вітер — вітер
зиркати — зірка	виник — віник
цинк — ціна	пирій — пір'я
	пілка — пілка

- в) гірка — гірка
гілка (гра) — гілка
кіт — кіт
кінь — кінь
хіст — хід
пхикання — хіхікання

- г) шити — шість
жито — жінка
читка — чітко
щит — щітка
щипавка — щіпочка
рік — рік
ріска — ріска (росинка)

Коли учні готуватимуться до усного переказу тексту із вправи 330, радимо їм окремі фрази, вислови завчити напам'ять. З'ясовуємо значення слів *протопт* («протоптана в снігу стежка»), *очілок* («старовинний жіночий головний убір у вигляді шапочки»), *бовдур* («димар»). Щоб привернути увагу дітей до деталей розповіді, ставимо питання: Що подобається Олесеві робити взимку? Що він має на снігу? Як Олесь милується своїми творіннями? У який час він гуляє по снігу?

Олесів запис у «Щоденнику» можна використати не лише для навчального диктанту, а й як зразок композиційного оформлення розповіді. Розповідь починається зав'язкою (Олесеві вчулося гороб'яче цвірінкання), після цього розгортаються події (кіт підкрадається до горобця), настає кульмінація (зграя горобців кинулася на кота) і — розв'язка (горобець врятований).

Правила написання *i* та *i* в основах слів слід би доповнити правилами вживання *i* та *i* в кінці слова після *г*, *к*, *х* та шиплячих. Саме в цих позиціях найчастіше трапляються помилки.

В абсолютному кінці слова:

1) після *г*, *к*, *х* звичайно пишемо *i*: ноги, руки, шляхи, навкруги, тільки, трохи; але в словах, що відповідають на питання я *к i?*, пишемо *i*: довгі, широкі, сухі, всякі;

2) після *ж*, *ч*, *ш*, *щ* звичайно пишемо *i*: ножі, кручі, миші, вночі, двічі; але пишемо *i*: а) в діесловах: кажи, мовчи, пиши, полущи, кажучи, сказавши; б) в прислівниках типу по-заячи, по-ведмежи.

§ 58. Чергування [e] з [o] після *ж*, *ч*, *ш*. Пояснити дітям закономірності цього чергування досить важко, бо треба вдаватися до історичної фонетики. А це їм ще не під силу. Тому цей матеріал найкраще подати як констатацію мовного факту, не розкриваючи всіх його закономірностей.

Слова у вправі 336 повинні розташуватися так:

хазяїн	прошелестів	загін
гарячка	пенал	прізвище
у халаву	весняні	батьків
борсук	перенос	чисте
поганка		вихід
		щільне

Згаданий Петриком опис зовнішності великого київського князя Святослава зробив візантійський історик Лев Диякон близько 980 року. Ось він за книжкою В. Січинського «Чужинці про Україну»: «Середнього зросту, не занадто високий, але й не низький, брови мав густі, очі сині, ніс короткий, борода оголена, на верхній губі густе і довге волосся, голова зовсім оголена, з одного боку висів чуб, що означало знатний рід; шия здорована, плечі широкі, і взагалі дуже добре збудований».

Вивчення розділу «Голосні звуки» завершуємо контрольною роботою.

1. Записати диктант.

Баштан був далеко від села. Довкола нього розкинулися поля золотистої пшениці, квітучих соняшників, високої кукурудзи. На баштані вилежувалися проти сонця смугасті кавуни, жовтобокі дині повнилися солодким соком.

На баштані хазяйнує дід Матвій. Час від часу він обходить баштан, оглядає своїх володіння, а потім всідається біля куреня й плете солом'яного бриля. Кругом тихо-претихо. Тільки видзвонює у високості жайворонок. Іноді прошелестить крилами лелека, що летить до степового озера. (За В. Чухлібом.)

2. Дати письмові відповіді на 2, 4 і 8 запитання, що після вправи 340 («Запитання для самоперевірки»).

Приголосні звуки

§ 59. Особливості творення приголосних. На цю тему треба виділити щонайменше два уроки. Від того, як діти засвоють Ї, великою мірою залежатиме розуміння всіх фонетичних і правописних явищ, пов'язаних з приголосними звуками.

Приголосні за участю голосу (тону) й шуму слід ділити не на дві групи, як це часто робиться в шкільній практиці, а обов'язково на три: на сонорні, дзвінкі і глухі. По-перше, менші групи легше запам'ятовуються, а по-друге, кожна з цих груп має свої специфічні особливості. Лише дзвінкі

й глухі звуки утворюють пари, сонорні з іншими приголосними таких пар не утворюють, вони скоріше єднаються з голосними: й — і, в — у. Не треба буде говорити про винятки з правила, що глухі перед дзвінкими звучать як парні ім дзвінкі. Адже перед сонорними глухі звучать, як звичайно, глухо: *твір* (а не «двір»), *слива* (а не «злива»), *праця* (а не «браця») і т.д. Таким чином спрощується багато правил, правила стають точнішими.

Коли мова йтиме про класифікацію приголосних за місцем перепони, не слід виділяти передньоязикових, як це робиться майже в усіх підручниках для середньої й вищої школи. Кінчик язика рухомий, і він впирається то в зуби, то в ясна, то в піднебіння. Тому передньоязикових звуків виявляється надто багато, причому вони мають різні властивості, залежно від того, куди впирається кінчик язика.

Класифікуючи приголосні, треба орієнтуватися на ті органи мовлення, які не можуть змінювати свого місця розташування: на губи, зуби, піднебіння, задню частину ротової порожнини. Останні можна було б називати задньоязиковими, якби не звук [г], який твориться в глотці.

Учням, крім того, треба якомога докладніше пояснити, що являє собою перепона: це зімкнення губ ([б], [п]), зімкнення кінчика язика і зубів ([д], [т]) або наближення кінчика язика до зубів ([з], [с]), наближення передньої частини язика до переднього піднебіння ([ж], [ш]) і т.д.

Коли учні виконають вправи 341 і 342 та прочитають відповідний теоретичний матеріал, пропонуємо їм накреслити в зошиті таблицю: п'ять горизонтальних ліній (між першою і другою лініями відстань має бути вдвічі ширша) і п'ять вертикальних граф (середня має бути в півтора раза ширша, ніж інші). Учитель те саме робить на дошці. Коли в таблицю будуть вписані слова *За участю голосу й шуму*, учні підказують, які бувають приголосні за цією ознакою, а вчитель ці назви вписує в таблицю. Так само оформлюються графи для класифікації приголосних за місцем перепони.

І лише після того послідовно, вголос випробовуючи, як творяться ті чи інші приголосні, і залучаючи до цього учнів, заповнююмо таблицю. У колонках записуємо спочатку проривні, потім африкати (якщо вони є) й нарешті щілинні. Остаточно таблиця, записана на дошці і в учнівських зошитах, набуває такого вигляду (готову таб-

лицю поки що не варто використовувати: діти краще її зрозуміють, коли вона творитиметься на їхніх очах; але надалі треба мати таку таблицю, накреслену на великому аркуші паперу):

За участю голосу й шуму	За місцем перепони			
	губні	зубні	піднебінні	задньоротові
сонорні	м в	н — л	р й	— —
дзвінкі	б —	д ^{дз} з	дж ж	г г
глухі	п ф	т ц с	ч ш	к х

М'яких приголосних у таблицю поки що не вписуємо, щоб спростити пояснення і щоб дітям було легше сприйняти всю систему приголосних звуків. Саме на таку таблицю й розрахована вправа 343.

Під таблицею діти записують mnemonicічні засоби для запам'ятовування різних груп приголосних звуків (вони є в 43-му, 46-му й 50-му записах у «Щоденнику»):

- 1) сонорні — «Ми винили рій» (м, в, н, л, р, й);
- 2) глухі — «Усе це кафе «Птах і чаша»;
- 3) губні — «Мавпа Буф»;
- 4) зубні — «Де ти з'їси ці лини»;
- 5) шиплячі — «Ще їжджу» (ш, ч, ж, дж);
- 6) свистячі — «Сце ізду» (як, бува, вимовляють малі діти).

Щоб внести елемент зацікавленості в роботу, проводимо словниковий диктант із завданням записати слова в три колонки залежно від того, на який звук вони починаються: 1) на сонорний; 2) на дзвінкий; 3) на глухий. Попереджуємо, що в цих словах зашифровано назву квітки.

вхід	дзвін	степ
мрія	гайок	чебрець
нива	знак	кмин

хащі

З других букв записаних слів має скластися слово **хризантема**.

Проводимо ще один диктант, але з іншим завданням — записати слова в чотири колонки залежно від того, на який звук вони починаються: 1) на губний; 2) на зубний; 3) на

піднебінний; 4) на задньоротовий. У цих словах зашифровано дві назви рослин, які пишуться через два дефіси.

вміти	смуга	яблуко	Ксеня
фарба	надія	жрець	гедзь
птах	зчищу	чаша	ксерокс
мить	думка	штрих	хтось
вйокати	тхір	рілля	гребля
	лад		хата

З других букв записаних слів мають скластися слова **мати-й-мачуха** (підбіл) та **брат-і-сестра** (братьки).

§ 60. Вимова приголосників. Учні тут повинні дістати чітке уявлення про співвідношення між звучанням і позначенням приголосників у нашій мові.

Приголосні звичайно чуються виразно, і сумнівів у позначенні їх на письмі, як правило, не виникає. Це можна проілюструвати хоча б відомими рядками з Шевченка:

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.

Кожному приголосному звукові відповідає певна буква. Щоправда, є й свої особливості в позначенні деяких приголосників. Діти записують ще такі рядки і з'ясовують, які букви в них використано для позначення звука [дж], як двома різними буквами позначено звук [й], як двома різними способами записано приголосні [ш] і [ч]:

Заходжу в сад душі моєї,
Іду все далі, в гущину,
У всі куточки зазирну. (І. Коваленко.)

Разом з тим трапляються випадки, коли чуємо один звук, а пишемо зовсім іншу букву. Таких випадків не дуже багато в нашій мові, але їх потрібно добре знати, щоб уникнути можливих помилок. Бо, наприклад, чуємо [проз'ба], а треба писати просьба, чуємо [молод'ба], а треба писати молотьба тощо.

Учні записують у зошити завдання: «З'ясувати, як вимовляються: 1) сонорний [в]; 2) взагалі дзвінкі; 3) дзвінкій [з]; 4) дзвінкій [з] у префіксах; 5) глухі перед дзвінкими». Після цього загадуємо їм прочитати викла-

дений у параграфі теоретичний матеріал з тим, щоб дати відповідь на поставлені питання.

Список слів, у яких є розбіжність між вимовою приголосних і написанням їх, вивіщуємо в класі на стіні. Цей список, на щастя, не дуже великий: 1) *легко, вогко, нігти, кігти, дъогти, дігттар*; 2) *боротьба, молотьба, просбба* (слова «кісъба», яке часом наводять у такому списку, в українській мові нема, є лиши *косовиця*), *лічба, повсякденний, Великденъ*; 3) *отже, осъде, якби, аякже*; 4) *вокзал, рюкзак, анекдот, екзамен, айсберг, футболж*.

Вправи 350 — 354 призначенні для закріплення цих положень. Коли діти читатимуть слова типу *друг, чуб, садку, сніжку, дужче, стежимо*, щоб дзвінких приголосних у кінці слова й перед глухими вони не оглушували.

§ 61. Правопис префіксів *роз-*, *без-*, *з-*. Щоб повноцінно засвоїти цю тему, учні повинні добре орієнтуватися в будові слова. Та й деякі наступні правописні питання (вживання апострофа після префіксів, подвоєння букв, спрошення в групах приголосних, зміни приголосних при додаванні суфіксів тощо) вимагають уміння правильно виділяти в слові його значущі частини. Тому перед розглядом нового матеріалу аналізуємо за будовою ряд слів, зокрема з префіксами *роз-, без-, з- (с-)*, використовуючи таблицю, яка вже траплялася під час розгляду § 40 (див. також вправу 266).

Для розбору пропонуємо слова *розжарений, розкопки, розписка, розсада, безсонний, безшумний, збудований, зсушений, сходи, сказаний*.

Матеріал, що стосується правопису префіксів *роз-, без-, з- (с-)*, учні опрацьовують, виконуючи вправи 355, 356, 357. При цьому вони порівнюють звучання й написання цих морфем та самостійно формулюють правила, відповідаючи на питання вчителя.

Чи завжди однаково звучить префікс *роз-?* Ні, префікс *роз-* може звучати по-різному. І пишеться по-різному? Ні, пишеться завжди однаково. Так само з'ясовуємо й правопис префікса *без-*.

Коли мова йдеться про префікс *з- (с-)*, потрібно буде звернутися до таблиці приголосних звуків у її спрощеному варіанті (див. коментар до § 59). Спираючись на неї, діти повинні будуть зробити висновок, що префікс *з-* на письмі переходить в *с-* не перед усіма глухими приголосними. Зокрема перед глухими свистячими й шиплячими, неза-

лежно від вимови, пишемо префікс *з-*: *зспати, зцідити, зшисти, зчистити*.

У вправі 360 зашифровано прислів'я: *Свій час на кожну справу.*

В Оленчиному записі є такі слова з префіксами *роз- і з-* (*с-*): *зсунула, розкідати, спитала, скрикнула, звів, зібрали, розповіли, згадати*. Подібне завдання можна дати й за текстом вправи 363, з якого діти вишишуть слова: *зказав (тричі), розповідатиму, розкриєш, спитав, згодився*.

§ 62. Тверді і м'які приголосні. В українській мові твердими і м'якими можуть бути тільки зубні звуки та ще [р]. Звук [й] завжди м'який. Це означає, що при їхній вимові середня спинка язика піднімається до твердого піднебіння. Учні переконуються в цьому, по черзі промовляючи [д] і [д'], [т] і [т'] і т.д. Такі ж спостереження вони роблять, виконуючи вправу 365.

Читаючи теоретичний матеріал, учні готуються до відповідей на такі запитання вчителя: 1) Який приголосний завжди м'який? 2) Які приголосні можуть бути і твердими, і м'якими? 3) Коли буває м'який [р']? 4) Чи бувають м'якими губні, шиплячі й задньоротові? Було б добре, якби ці запитання вчитель заздалегідь записав на дошці, щоб учні мали їх перед очима, коли читатимуть теоретичний матеріал.

Відповіді до запитань у вправі 366 повинні бути такі. М'яких приголосних усього 10. Парами виступають 18 (9+9) приголосних: зубні та [р]. Не має пари м'який [й]. М'який [р'] буває тільки перед голосними, в інших позиціях він завжди твердий (*бура — бур, косаря — косар, ларьок — ларка*).

У вправі 367 зашифровано прислів'я: *Немає в світі кращої, як своя країна.* У вправі 368 повинен скластися вислів: *Ми миру рать сторожова.*

За Марійчиним записом, використавши його як зразок, можна провести усний твір. Хтось із дітей розповість про кількох птахів, а хтось — про одного. Хтось зробить на основі власних спостережень, а хтось скопістяється розповіддю рідних чи знайомих або відомостями, почертнитими з книжки. Це байдуже. Основне, щоб вони вчилися зв'язно висловлюватися правильною літературною мовою.

§ 63. Позначення м'якості приголосних перед голосними. Пояснююмо матеріал на основі спостережень. На дощці записуємо одну під одною форми того самого слова в транскрипції: [трет'a], [трет'y], [трет'e], [трет'i], [трет'ого]. Учні визначають, які приголосні тут тверді, а які м'які. Після того учень на дощці навпроти кожної форми робить буквений запис: *третя*, *третю* і т.д. Ведемо бесіду. Як ми позначили м'якість звука [т'] перед різними голосними — тою самою буквою чи різними? Відповідаючи на це питання, діти називають букви, якими позначається м'якість [т'] перед звуками [a], [y], [e], [i], [o].

Учні повторюють «Звукове значення деяких букв» (§ 46) у тій частині, де йдеться про я, ю, е. Далі виконують вправу 373, пишуть навчальний диктант за текстом вправи 375.

Якщо буде час, учні аналізують будову слів з буквами я, ю, е, і.

Слово та його звуковий запис	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
праця [прац'a]	—	прац'	—	a
працюють [прац'уйут']	—	прац'	уї	ум'
попрацюємо [попрац'уйемо]	по	прац'	уї	емо
синій [син'iй]	—	син'	—	ій
просиній [просин']	про	син'	—	—
посиніє [посин'iє]	по	син'	ії	е
безкрайій [безкрайій]	без	край	—	ій

§ 64. Позначення м'якості приголосних у кінці слова. Урок починаємо з повторення того, які приголосні можуть бути м'якими в будь-якій позиції (§ 62). Потім учні називають зубні звуки, читають Галину розповідь (вправа 383).

Після цього діти пригадують іменники з кінцевими м'якими приголосними й записують на дощці та в зошинах, наприклад: *ведмідь*, *п'ядь*, *ртуть*, *блакитъ*, *галузъ*, *гедзъ*, *князъ*, *в'язъ*, *лось*, *вісь*, *вісь*, *чебрецъ*, *швецъ*, *роль*, *скрипаль*, *будень*, *вогонъ* і т.д. Поряд учні записують слова без м'якого знака в кінці: *кобзар*, *токар*, *пустир*, *голуб*, *степ*, *кров*, *верф*, *ніч*, *розкіш*. Розглянувши записані при-

клади, діти роблять висновок, що м'який знак у кінці слова може ставитися лише після букв, що позначають зубні приголосні. Після інших букв м'який знак не ставиться.

У вправі 378 діти прочитають вислів: *Праця — це вже насолода*.

Відновлений вірш О.Олеся матиме такий вигляд (вправа 382):

Скоро сонечко пригріє,
Потечуть струмки,
Темний ліс зазеленіє,
Зацвітуть квітки.

Підем ми тоді з тобою
В ліс на цілий день,
Будем тішитись весною,
Слухати пісень.

§ 65. Позначення м'якості приголосних перед приголосними. Це чи не найскладніша правописна тема. Тому її треба подавати чітко і якомога економніше.

Насамперед з'ясовуємо, що й у середині слова м'який знак може ставитися лише після букв, що позначають зубні приголосні («де ти з'їси ці лини»). Може, але не завжди ставиться. До такого висновку повинні дійти учні, зіставляючи вимову й написання слів у лівій і правій колонках вправи 384.

Щоб встановити, коли м'якість приголосних ніяк не позначається, зіставляємо приклади: *Умань* — *уманський* — *Уманщина*; *Бершадь* (місто на Вінниччині) — *бершадський* — *Бершадщина*. М'який знак, отже, не ставиться перед м'якими й шиплячими. Це підтверджується також прикладами із вправи 384 (права колонка).

Після цього зіставляємо інші приклади: *Тернопіль* — *тернопільський* — *Тернопільщина*; *гүцул* — *гүцульський* — *Гуцульщина*. Висновок: але м'якість [л'] позначаємо м'яким знаком і перед м'якими та шиплячими.

Закріплюємо ці висновки, зіставляючи приклади: *танци* — *пальці*, *лазня* — *пральня*, *вінця* — *крильця*, *менше* — *більше*.

У формах того самого слова, у прикметниках на -ин та -ів м'який знак зберігається і перед м'якими та шиплячими для того, щоб написане слово весь час писалося майже однаково: *господинка* — *господинці*, *динька* — *диньці*; але: *жінка* — *жінці*, *косинка* — *в косинці* (хоч [н'ц'] в усіх словах вимовляється цілком однаково); *батько* — *батьків*, *Танька* — *Таньчин*. Це саме стосується і

м'якого знака в дієсловах перед -ся: *піднось — підносься*; але: *підніс — піднісся*.

До вправи 385 відповідь така. У позначенні м'якості приголосних у кінці слова орієнтуємося на вимову. У позначенні м'якості приголосних перед приголосними орієнтуємося то на вимову (*сільський*), то на інші форми того самого слова (*редьці, бо редъка; але: грядці, бо грядка*), то тільки на правило (*кінський, хоч кінь*).

Наступні вправи мають сприяти свідомому засвоєнню правил вживання м'якого знака.

У вправі 390 діти прочитають слова: *пісня і праця*.

Вправа 391 виконується дуже просто: м'який знак перед -ський ставиться скрізь після букви л, в усіх інших випадках перед -ський м'який знак не ставиться незалежно від того, чи був у кінці м'який знак, чи його не було.

Андрійків запис густо насычений орфограмами. Тому треба попередити дітей, що вони писатимуть за цим текстом диктант на оцінку, і колективно проаналізувати правопис окремих слів, таких, як, наприклад, *велетенський, кузні, меншим, дзенькіт, дзвяк, тъмянів, ковальські, кінські, у скриньці, цвяхів, більше*. Після цього учні, сховавши підручники в портфелі, пишуть диктант. Закінчивши диктувати, учитель відразу збирає зошити для перевірки. Оцінюємо такий диктант, як завжди: за кожну орфографічну помилку оцінку знижуємо на один бал. Учні повинні знати про це. Андрійкова розповідь може послужити також зразком для опису якогось трудового процесу.

§ 66. Вживання апострофа. Щоб підготувати учнів до повноцінного сприйняття матеріалу, урок починаємо з повторення будови слова: загадуємо знайти корені й префікси в словах *м'який, розм'яклій, пом'якшити; в'юнкий, в'юнок, зв'юнитися; свято, передсвятковий, відсвяткувати*.

Розглядаючи новий матеріал, насамперед даємо чітке уявлення про роль апострофа. Записуємо на дощці одне під одним два слова і біля кожного транскрипцію перших двох букв: *з'ява* [з'я...], *зябра* [з'а...]. Учні з'ясовують, який звук позначає буква з, коли біля неї є апостроф і коли його нема, та які звуки позначає буква я, коли перед нею стоїть апостроф і коли його перед нею нема. З цього діти роблять висновок: апостроф вказує на тверду вимову попе-

реднього звука і на те, що наступна буква я позначає не один, а два звуки [яя].

Обов'язково наголошуємо, що апостроф ставиться після губних («мавпа Буф») перед я, ю, є, і тільки тоді, коли губний стоїть на початку кореня, після голосного або р, в інших випадках апостроф не ставиться. Винятків нема. Приклади на дощці ї у зошитах діти записують, водночас пояснюючи вживання в них апострофа, у такому порядку: *м'який, зм'яклій, рум'яний, сурм'яний, духмяний; в'язка, зв'язаний, олов'яний, жнів'яний, черв'як, морквяний, медяний, різдвяний; п'ять, сп'ястися, череп'яний, мавпячий*.

Учні, пояснюючи, чому не ставиться апостроф у таких словах, як *духмяний, святковий, різдвяний, рутяний, тъмяний, мавпячий, бруквяний, лижвяний* і подібні, кожного разу повинні вказувати: бо губний стоїть не на початку кореня, не після голосного і не після р. Так вони міцніше запам'ятають правило.

У вправі 397 повинні скластися слова: *то їжа наша*.

Текст із вправи 401 можна використати по-різному. Він добре підходить для виразного читання (насычений розділовими знаками), надається для усного переказу (окремі речення й словосполучення легко запам'ятовуються), придатний також для диктанту з наступною самоперевіркою (у ньому є багато орфограм і пунктограм).

Сашків запис після докладного правописного аналізу використовуємо як текст для диктанту. Такий диктант дас великий навчальний ефект — особливо, коли учнів попередити про це: вони запам'ятовують написання багатьох слів. Але тоді оцінювати диктант треба надзвичайно вимогливо: за кожну помилку знижувати на бал оцінку.

До малюнка, на якому зображене дівчину у вінку з пшеничних колосків і з коровам у руках, добре підходить перші речення із вправи 403. Доречно тут буде прочитати дітям і вірш Д.Білоуса «Хліб і слово»:

У стінах храмів і колиб
сіяє нам святково,
як сонце, випечений хліб
і виплекане слово.

І люблять люди з давнини,
як сонце незагасне,
і свій духмяний хліб ясний,
і рідне слово красне.

Bo як запахне людям хліб,
їм тихо дзвонить колос
і золотом сіяє сніп
під жайворона голос.

I, мабуть, тому кожну мить
бешкетнику-харцизі
їх слово батьківське звучить,
як заповідь у книзі,

цей сплав чудесний, золотий
з ядристих зерен літер:
«Не кидай хліба, він — святий,
не кидай слів на вітер!»

Зразком для дітей може послужити й такий опис В. Яворівського:

«Все в нас від нього, від хліба. А втім, і самі ми, кожен з нас — дитина своїх батьків, свого народу й хліба. Людей, які прийшли з доброю місією, з чистим серцем чи з доброю новиною, на нашій землі завжди зустрічали з хлібиною на вишитому рушнику. Короваєм благословляли у довгу, тепер уже двоєдину дорогу одруженых молодят, без хлібини не можна було зайти у новий дім.

Зрештою, вся історія нашого народу пов'язана з історією хліба, з мистецтвом його сіяти, вирощувати, косити, молотити, молоти, розчиняти тісто, пантувати, як воно сходить, пекти, а коли хочете, то й гречним, вихованим ще з дитинства умінням його їсти. Цілий цикл, у якому є свої таємниці, досвід, розрахунок, цикл, за яким можна вимірювати літа людського життя».

§ 67. Подвоєння букв. Вивчаючи цей матеріал, діти повинні усвідомити, що подвоєнми буквами позначається подовжена вимова приголосних. Подачу нового матеріалу починаємо із спостереження за вимовою й написанням.

Варіант 1. На дошці мовчки записуємо паралельно слова: *в житі і в житті, відати і віддати, зміна і змінна*. Пропонуємо прочитати ці слова вголос і пояснити різницю між ними в написанні, звучанні та значенні. На підставі цього учні роблять висновок, для чого вживається подвоєння букв.

Варіант 2. Щоб заволодіти увагою учнів, запи- туємо, хто скаже, яку форму має іменник *дно* в називному відмінку множини (*вікно — вікна, полотно — полотна, рядно — рядна, дно — ?*). Відповідь *дена* записуємо на дошці, а поряд пишемо слово *денна*. З'ясовуємо, як читаються ці слова і що вони означають, пропонуємо ввести їх у словосполучення (*дена в бочках, денна спека*).

Перед виконанням вправи 404 учні повторюють будову слова. Даємо їм проаналізувати будову слів *беззоряний, віддалений, законний* за зразком, наведеним у вправі 266, і при цьому звертаємо увагу на подвоєні букви.

Коли учні виконають вправу 404 (один чи два — на дошці, решта — в зошитах), пропонуємо їм самим зробити висновок, що букви подвоюються.

Говорячи про подвоєння букв внаслідок збігу, не треба це ставити в залежність від звуків кореня (мовляв, якщо префікс кінчається, а корінь починається або якщо корінь кінчається, а суфікс починається на ту саму букву), бо є випадки, коли букви подвоюються й на стику двох префіксів (*беззастережний, піддослідний*) чи суфіксів (*старовинний, низинний*). Тому це правило слід формувати саме так: букви подвоюються, якщо одна частина слова закінчується, а друга починається на той самий звук.

Щодо слів *ссати, бовваніти і лляний*, то пояснюємо, що тут теж стався збіг приголосних. Слово *ссати* колись мало суфікс *с-* і звучало так: *съссати*. Слово *бовваніти* дуже давнє: ще до прийняття християнства на пагорбах стояли ідоли — боввани, які дуже далеко виднілися, тобто бовваніли. У слові *бовван* колись перед другим *в* стояв звук [л] (болван), який пізніше змінився на [в]. У слові *лляний* другий звук [л'] походить із [н']: *льняний*.

Перед виконанням вправи 405 потрібно повторити правопис префіксів *роз-* та *без-*.

У вправі 407 зашифровано прислів'я: «Чесне діло роби сміло». Виконавши цю вправу, діти роблять висновок: буква *н* при додаванні суфікса *-н-* подвоюється, якщо попередня частина закінчується на *н* (відбувається збіг двох *н*). Наводять ще приклади: *вершина — вершинний, камінь — камінний, корінь — корінний, картон — картонний, бетон — бетонний, вікно — віконний, дно — бездонний, сотня — сотенній*, але: *буксений* (бо *буква*), *казармений* (бо *казарма*). Від фірма маємо прикметник *фірмовий*, а не *«фірмений»*.

Щоб перевірити, як діти засвоїли цей матеріал, проводимо словниковий диктант із ключем (для вчителя). Учні записують у ліву колонку слова з подвоєнням букв, у праву — без подвоєння. В учнівських зошитах слова повинні розташуватися так:

відділив	скляний
електронний	обмежений
сторонній	названий
низинний	цегляний
антенний	елементарний

§ 68. Подвоєння *и* у прикметникових суфіксах. Написання *и* чи *и* у прикметникових суфіксах тісно пов'язане з лексичним значенням слів. Прикметники з *и* у суфіксах, як правило, виражають більшу, ніж звичайна, міру якості, звучать урочистіше, ніж ті, у яких *и* не подвоюється.

Такі ж прикметники, як *шалений, скажений, навіженний, жаданий, нежданий*, не мають у собі вказівки на збільшену міру якості. Тому, хоч суфікси в них і наголошенні, вони пишуться без подвоєння *и*.

До того, що сказано в підручнику, слід додати ще одне правило. В іменниках на *-ість*, утворених від прикметників, написання *и* або *и* зберігається: *некінченний — нескінченість, недоторканний — недоторканність, стараний — старанність; вихований — вихованість, переконаний — переконаність, шалений — шаленість*.

У вправі 413, якщо правильно вибрати слова, з виділених букв складеться речення: *Іде весна*.

Диктант за Олесевим записом проводимо так само, як раніше за Андрійковою розповіддю (§ 65). Крім того, Олесеві роздуми можна використати як зразок для написання домашнього твору-роздуму «У чеканні весни». Цьому має сприяти й розгляд малюнка, вміщеного після Олесевого запису.

§ 69. Подовжені м'які та пом'якшені приголосні. Перш ніж розглядати цю тему, слід повторити класифікацію приголосних (§ 59).

Підкреслюємо, що подовжуються тільки зубні й шиплячі і тільки між двома голосними. Інші приголосні і в іншому оточенні не подовжуються. Якщо є вже підряд два приголосні, то третій зайвий: *щастия* (хоч *життя*), *жовчю* (хоч *ніччю*), *радістю* (хоч *папороттю*). І надалі, коли йтиме мова про відсутність подвоєння букв через збіг приголосних, будемо використовувати вислів: «третій зайвий». Це діти добре запам'ятовують.

Коли учні опрацюють вправи 416 та 417, варто буде розповісти і про історичні причини цього подовження м'яких приголосних. Для цього спочатку розбираємо за будовою кілька слів, наприклад:

Слово та його звуковий запис	Префікс	Корінь	Суфікс	Закінчення
<i>подвір'я</i> [подв'ір'я]	по	двір	ъ	а
<i>полісся</i> [пол'іс'с'а]	по	ліс'	с'	а
<i>безриб'я</i> [безриб'я]	без	риб	ъ	а
<i>безводдя</i> [безвод'д'а]	без	вод'	д'	а
<i>безмежжя</i> [безмеж'ж'а]	без	меж'	ж'	а

Спираючись на цей аналіз, пояснюємо, що в давній українській мові тут скрізь був суфікс *-ъ-*, але зберігся лише після губних та *р*. В інших випадках він повністю уподібнився до попередніх м'яких чи пом'якшених приголосних. А там, де вже було підряд два приголосні, і зовсім зник: *безсмертя, передміста, повітря, свіжістю*.

Текст із вправи 421, за яким діти писатимуть переказ, спочатку аналізуємо з лексичного й орфографічного погляду. Зокрема зупиняємося на значенні слів *ясноводі, пучки, пуща, обора, багаття, страва, ватра, мавки, потерчата, водяники, лісовик, постоли*, а також зосереджуємо увагу на правописі таких слів, як *Полісся, дерев'яні, дівчинці, незрівнянна, багаття, цілодennих, зваленому тощо*.

Для переказу цього тексту разом з учнями складаємо план: 1. *Неповторний світ Полісся*. 2. *Нічне багаття*. 3. *Казкові істоти*. 4. *Природу треба берегти*.

§ 70. Спрошення в групах приголосних. Це фонетичне явище є одним із виявів закону милозвучності української мови.

Розглянувши приклади із вправи 423, учні роблять висновок, що мова уникне важкого збігу приголосних (це, як правило, збіг зубних приголосних), викидаючи один з них. На письмі це іноді позначається, іноді не позначається.

У шкільних підручниках називаються чотири групи таких приголосних: *[сти], [стл], [здн], [ждн]*, у яких відбувається спрошення. Насправді ж, таких груп є набагато більше. Але вони поодинокі, як, наприклад, у словах *чернець — ченця, сердець — серце*; вони більше ніде не трапляються.

Так само поодинокі й групи приголосних *[здн], [ждн]*: перша трапляється лише в словах із коренем *-їзд-* (якщо

не враховувати слів *празник* і *пізно*, у яких в українській мові в жодній із форм звук [д] не з'являється). Друга група пов'язана лише з формами слова *тиждень* та похідними від нього. Тому вводити їх у загальне правило недоцільно: чотири групи дітям важко запам'ятати, легше запам'ятати написання самих слів, у яких відбулося спрощення в групах [здн], [жdn].

Інша річ — групи [стн] і [стл], вони часті, особливо [стн]. Тому правило формулюємо коротко: [стн] і [стл] спрощуються на [сн] і [сл] (для кращого запам'ятування цих груп порівнюємо їх зі словами *стіна* і *стіл*, у яких є ті самі приголосні).

Щоб пояснити, чому спрощення не відбулося в словах *кістлявий* і *пестливий*, пропонуємо вимовити їх без звука [т]: перше слово сприймається як *кислявий*, а друге — ніби споріднене з *лес*. Слова *хвастливий*, *хвастнути* запозичені з російської мови; по-українському кажуть: *хваливатий*, *похвалитися*. Слово *зап'ястний* (від *зап'ястя*) книжне, у звичайній мові не трапляється.

Особливу увагу слід приділити тим випадкам, коли звук [т] не вимовляється, але буква *т* пишеться — тут найчастіше трапляються помилки, і не тільки в дітей. Треба, щоб ці слова учні правильно записали на дошці і в зошитах. До них можна було б ще додати слова типу *шотландський*, *голландський*, *шотландці*, *голландці*, у яких звук [д] теж не вимовляється, але буква *д* пишеться.

Петриків запис використовуємо для навчального диктанту, який проводимо так само, як і подібні попередні (див. § 65). Можна цей запис використати і як зразок для написання домашнього твору на тему «Я не хотів...» чи «Я не хотіла...» про мимовільну шкоду, якої завдав якийсь непродуманий чи необережний вчинок, і про те, чим це закінчилося. До цього твору можуть пригодитися вислови із вправи 526.

§ 71. Чергування приголосників. Коли учні проведуть спостереження за чергуванням приголосників у прикладах із вправи 430 й прочитають висновок, загадуємо їм прочитати Наталчин запис у «Щоденніку» і встановити, яку «шпаргалку» заготовив Сашко, щоб запам'ятати чергування приголосників.

Потім висновок до вправи 430 діти зіставляють з таблицею приголосників звуків (§ 59) і простежують, як перевивається перепона від задньої частини рота до піднебіння

і до зубів. Запитуємо: а як повинен чергуватися звук *т*? Адже *є*, наприклад, прізвище *Грига*. Як утворити давальний відмінок від *нього*? *«Гризі»?* Ні, бо із [з'] чергується [г]. Отже, *Гридзі*. І прикметник, що відповідає на питання *ч* і *й*?, повинен мати форму не *«Грижин»*, а *Гриджин*.

У підручниках з української мови звуки, які чергаються, звичайно розташовують за рухом місця перепони: [г] // [ж] // [з]; [к] // [ч] // [ц]; [х] // [ш] // [с]. Але такий порядок незручний з погляду методики, бо якщо тут відбито, що, наприклад, [г] чергується із [ж] та [з] і т.д., то ніяк не показано, що [з] чергується із [ж] (*казати — кажу*), а виходить, ніби навпаки. Та й зручніше запам'ятати: *нога — нозі — ніженська*, *ніж: нога — ніженська — нозі* і т.д.

Особливу увагу тут звертаємо на чергування [д] // [дж] у дієсловах і з погляду правопису, і з погляду орфоепії. У діє słowах відбувається тільки чергування [д] // [дж]: *ходити — ходжу; водити — воджу, проводжаю; загородити — загороджу; правда — справджується* (винятки лише: *завадити — заважати, видіти — уважатися*). Але в інших частинах мови маємо чергування [д] // [ж] (а не [д] // [дж]): *загородити — загорожа, правда — справжній, пряду — пряжа, уродити — урожай*. І найчастіше трапляються помилки в позначенні чергування [зд] // [ждж]. Певною мірою запобігти цьому має вправа 436: учні повинні не тільки вставити потрібні буквосполучення, а й правильно вимовляти їх.

Як підсумок можна запропонувати учням провести етимологічні дослідження. Даємо завдання: спираючись на закономірності чергування, довести, що подані слова спільногомофонічного походження: 1) *дух* і *душа*; 2) *жар* і *горіти*; 3) *горло*, *жерло* і *жерти*; 4) *жовтий*, *золото* і *зелений* (врахувати й зміну [л] на [в]: *була — був*); 5) *коса* і *чесати*; 6) *кров* і *червоний*.

§ 72. Зміна [чи] на [шн]. З погляду правил чергування така зміна є порушенням мовного закону. Але в мові діє ще один закон — закон розподілення. Так, колишнє звукосполучення [кт] змінилося на [хт]: *хто*, хоч в інших відмінках виступає [к] (*кого, кому*); так само маємо: *хрест*, *Христос*, *Хрестик*, хоч колись тут на початку був звук [к]. Річ у тім, що тут збіглися підряд два звуки з елементом

тами проривності: [к] і [т], [к] і [р]. І для розподілення звуків проривний [к] змінився на щілинний [х].

Те саме спостерігається і при збігові звуків [ч] і [н] — обидва вони мають елемент проривності. Щоб уникнути цієї подібності, мова в першому звукові зняла проривність, залишилася тільки щілинність: [ч] — [тш] — [ш]. Така зміна [чин] на [шин] спостерігається не лише в наведених тут семи прикладах, а й у деяких інших словах: [молошний], [сон'ашний], [йашний], [смашний], [йайешн'а]. Але окільки в останніх словах така зміна не є обов'язковою, то її цього не фіксуємо на письмі, а пишемо відповідно до правил чергування: *молочний, сонячний, ячний, смачний, лєчня.*

Слова *бідолашний, колишній, сьогоднішній, завтрашній* (вправа 439) не мали в твірній основі звука [к]. Перші два слова походять від *бідолаха* і *колись*, де звук [ш] закономірно виник на місці [х] та [с'], а в наступних двох маємо суфікс *-шн-*.

Слово *запашні* із вправи 440 походить від основи *запах*, де звук [х] відповідно до правил змінився на [ш].

§ 73. Зміни приголосних при додаванні суфіксів *-ськ(ий)* і *-ств(о)*. Це явище тісно пов'язане, з одного боку, зі спрощенням у групах приголосних, з другого — із чергуванням приголосних. Якщо учні добре не засвоїли названі попередні дві теми, то її цю буде ім важко сприйняти. Тому, перш ніж приступати до нової теми, повторюємо попередній матеріал.

У яких групах приголосних випадає звук [т]? У яких словах пишемо букву *t*, хоч не вимовляємо звук [т]? Які приголосні чергуються? Як ви запам'ятали ті приголосні, які чергуються?

Після повторення, оголосивши тему, вписуємо на дошці формулу злиття приголосних звуків:

- а) г, з, ж + с = з;
- б) к, ц, ч + с = ц;
- в) х, с, ш + с = с.

Далі учні уважно читають правила, звертають увагу на винятки та інші особливості приєднання суфікса *-ськ(ий)*.

Вправу 443 виконуємо колективно. Учні з місця підказують, як треба записати той чи інший утворений прикметник, посилаючись на вписану формулу чи на правило.

Вправу 444 учні виконують самостійно на оцінку. У ній приховано слова: *зозуля, голуб, сорока*. Треба простежити, щоб діти правильно написали прикметники *сиваський, одеський, ревуський, калуський, арзамаський*. Далі, спираючись на формули злиття звуків, учні виконують вправу 445.

Марійчин запис і малюнок, на якому зображені соняшники, можна використати для написання класного твору «Я люблю красу». І не обов'язково писати про чорнобривці та соняшники.

§ 74. Зміни приголосних при додаванні суфікса *-ин(а)*. Ця тема є продовженням попередніх тем, що стосуються різних змін приголосних.

Пояснення починаємо зі слова *Батьківщина*. Усім зрозуміло, що воно утворене від *батько*. Але як? Спочатку виник прикметник, що відповідає на питання чи й? (чи є спадок?): *батьків*. Потім було додано суфікс *-ськ(ий)*: *батьківський*. І нарешті до основи *батьківськ-* додали суфікс *-ин(а)*. Кінцевий звук основи [к], як у словах *рука — рученька*, змінився на [ч], свистячий звук [с'], опинившись перед шиплячим, і собі став шиплячим [ш]. Так і утворилося слово *Батьківщина*.

Аналогічно можна пояснити й утворення назви *Київщина, Харківщина, Одещина, Луганщина* чи *Львівщина* — залежно від того, де живуть учні.

Подібно виникло й слово *козаччина*. До назви *козак* додали суфікс *-ськ(ий)* — виникло слово *козацький*. До основи *козацьк-* долучили суфікс *-ин(а)*. Кінцевий звук [к] внаслідок чергування змінився на [ч], а свистячий [с'], опинившись перед шиплячим, і собі став шиплячим [ч]. Так само утворилися й назви *Вінниччина, Донеччина, Хмельниччина, Німеччина, Туреччина*.

§ 75. Деякі засоби милозвучності мови. Наша мова мелодійна, співуча. Це великою мірою досягається, як уже говорилося раніше (§ 51), за допомогою побічних наголосів. Але не тільки. Пам'ятаєте Шевченкове:

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідути дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Як просто сказано і як гарно! Шевченко цього досяг певним добором не тільки слів, а й звуків. Навіть те саме слово по-різному оформлене — перший раз: з плугами йдуть, а вдруге: співають ідучи (починається то на [ї], то на [i]).

Розмовляючи чи пишучи, треба прислухатися не тільки до змісту сказаного, а й до того, чи гарно звучить.

Після такого вступу пропонуємо учням проаналізувати речення із вправи 449 з погляду милозвучності та прочитати правила й пояснення до них. Разом з учнями формулюємо й записуємо основне правило милозвучності. Українська мова уникає збігу насамперед голосних, потім — приголосних. Причому будь-яка пауза сприймається як приголосний. І не треба давати правил типу «Якщо закінчується ... то починається», бо в них не тільки діти, а й дорослі заплутуються.

Це правило учні реалізують, виконуючи вправи 450 та 451. В останній вправі звертаємо увагу на те, що в третьому й четвертому реченнях після голосних ужито *i*, а не *й*, бо перед цим сполучником тут є логічна пауза (хоч і нема ніякого розділового знака).

Аналізуючи мовний матеріал вправи 452, діти доходять висновку, що таку саму роль, як і чергування *у* — *в*, *i* — *й*, виконують паралельні форми *-ся* і *-сь*, додавання до прийменників *-и* та *-о*.

Відновлений вірш із вправи 454 має такий вигляд:

У Васі тайна є одна,
нікому не відома:
ніхто в дворі про це не зна,
ніхто не знає вдома.
Як сонце згасне на Дніпрі,
сковашається за гірку, —

стоїть Василько і вгорі
собі шукає зірку.
Василько дивиться в п'ятому:
«А є на зірці діти?» —
страшенно хочеться йому
на неї полетіти.

Олесів опис після докладного правописного розбору використовуємо для диктанту. Він має послужити також зразком для опису трудового процесу: посадки дерев, роботи в городі, весняної сівби тощо.

Підсумовуючи вивчене з розділу «Приголосні звуки», проводимо контрольну роботу.

1. Записати під диктовку слова в три колонки: 1) з апострофом; 2) з подвоєнням; 3) без апострофа й без подвоєння.

Роздоріжжя, дріб'язок, ум'ятина, свято, етюд, між.

гір'я, обличчя, різдвяний, кам'яний, зрання, уміння, цвях, маззю, економістю, ар'єргард.

Останнє слово можна записати на дощці, але з пропущеним апострофом. Воно означає «частина війська, що йде позаду основних сил». З перших букв записаних слів прочитуються слова думка, розум, серце.

2. Утворити й записати прикметники на -ський від назв: Острог, Запоріжжя, Павлиш, Ревуха, Одеса, Прип'ять, Умань, Ковель.

3. Виконати вправу 450, починаючи висловом «сидять в автобус».

4. Дати письмові відповіді на 4, 9 і 14 запитання, що після вправи 456 («Запитання для самоперевірки»).

Іншомовні слова

§ 76. Основні ознаки іншомовних слів. В українській мові близько 10 % слів іншомовного походження. Ці слова ще не встигли повністю пристосуватися до української мови. Тому їхнє звукове оформлення, а отже, й написання мають свої особливості.

Урок починаємо з розпізнавання слів. Називаємо слова, а діти визначають, яке з них питоме українське, а яке запозичене і по можливості аргументують свої висновки: аероплан — літак, ентузіазм — зáпал, фантазія — вигадка, інтелект — розум, тротуар — хідник. Отже, робимо висновок, іншомовні слова відрізняються від незапозичених, їх можна розпізнати.

Після такого вступу загадуємо учням прочитати з підручника теоретичний матеріал і відразу ж — Андрійків запис. Коли вони це зроблять, пропонуємо їм перевірити, якої ознаки іншомовності нема в слові, названому Андрійком (нема важкого для вимови збігу приголосних).

Під час виконання вправи 458 діти обов'язково повинні пояснювати, чому вони вважають те чи інше слово іншомовним, вказують на ознаки його іншомовності.

Для зображення словникового запасу учнів дуже корисною буде вправа 459. Коли діти виконають її, пропонуємо їм пояснити значення ще таких слів, які вони навряд чи чули. Наприклад, слово кінологія. Перша частина *кінос* грецького походження й означає «собака». Учні здогадуються, що це «наука про собак». Так само: *помологія*, де латинське *помум* означає «плід дерева», — «наука про сорти фруктових дерев»; *оологія*, де грецьке *օօσ* означає «яй-

це», — «наука про пташині яйця»; орнітологія, де грецьке орнітос означає «птах», — «наука про птахів» тощо.

У вправі 460 названо лексичне значення слів: *ванілін*, *термос*, *рюкзак*, *антена*, *титри*, *антрацит*, *чемпіон*, *армія*, *сувенір*, *уніформа*.

§ 77. Вживання м'якого знака і апострофа в іншомовних словах. Опрацьовуючи цю тему, діти повинні усвідомити, що правопис іншомовних слів так чи інакше підпорядковується законам української мови. Так, м'який знак пишеться тільки після зубних приголосних («де ти з'їси ці лінія»), після інших — апостроф. І ще: в постановці того чи іншого знака багато важить правильне слухове сприймання звукового складу слова. Тому, диктуючи чи просто промовляючи іншомовні слова, треба вимовляти їх чітко, виразно, щоб учні чули кожен звук у них.

Варто зіставити звучання (й написання теж) слів із м'яким знаком та апострофом і без нього перед я, ю, е, і: *портъєра* і *кар'єра*, *вольєра* і *прем'єра*, *браконьєр* і *бар'єр*, *конферансье* і *прес-пап'є*, *люпітр* і *комп'ютер*, *гюрза* (от-руйна змія) і *Х'юстон* (місто в США).

У школах, де вивчається ї російська мова, учні під впливом російського правопису можуть писати «павільон» і подібне. Якщо трапляться такі помилки, треба це слово зіставити з українським льон і встановити різницю між іхнім звучанням і, отже, написанням. Слів із кінцевим -йон небагато: *батальон*, *більйон*, *каньйон*, *бульйон*, *квінтильйон*, *компаньйон*, *медальйон*, *мільйон*, *міньйон*, *поштальйон*, *секстильйон*, *трильйон*, *шампіньйон*, *шиньйон*.

§ 78. Подвоєння букв в іншомовних словах. Спочатку повторюємо, які назви загальні, а які власні (про це вже йшла мова, коли розглядалося вживання великої букви).

У загальних назвах букви подвоюються в небагатьох словах. В «Українському правописі» їх, крім тих, у яких є збіг однакових приголосних на межі префікса й кореня, подано лише 17; у підручнику не названі: *аннали*, *бонна*, *пенні*, *білль*, *мулла*.

У власних назвах (це переважно географічні та особові назви) букви традиційно подвоюються, хоч у вимові звуки не подовжуються. Тому написання таких слів, особливо тих назв, які частіше трапляються, треба просто запам'ятати. Список їх даемо дітям. Це назви гір: *Апенніни*, *Аппалачі*, *Сьєrrа-Невада*; назви річок: *Miccicini*, *Miccupri*, *Маккензі*, *Муррей*, *Черчилл*, *Іллінойс*; назви країн: *Андор-*

ра, *Марокко*, *Філіппіни*, *Сьєrrа-Леоне*; назви столиць та відомих міст: *Брюссель*, *Бонн*, *Ла-Валетта*, *Ніцца*, *Ясси* (в Європі), *Амман*, *Калькутта* (в Азії), *Аддис-Абеба*, *Аккра*, *Браззавіль*, *Йоганнесбург* (в Африці); *Оттава*, *Голлівуд* (в Америці); *Канберра* (в Австралії); *Веллінгтон* (у Новій Зеландії); прізвища та імена: *Діккенс*, *Теккерей*, *Уеллс* (англійські); *Боккаччо*, *Росетті*, *д'Аннунціо*, *де Філіппо*, *Россіні*, *Донічетті*, *Пуччині*, *Торрічеллі* (італійські); *Жан-Жак Руссо*, *Малларме*, *Роллан* (французькі); *Одіссей*.

В іменах іншомовного походження в українській мові, як правило, подвоєння нема: *Авакум*, *Інокентій*, *Іполіт*, *Калістрат*, *Кирило*, *Пилип*, *Сава*; *Агнеса*, *Агріпина*, *Інеса*, *Каміла*, *Мар'яна*, *Сара*. Але подвоюються букви в таких українських іменах: *Аполлінарій*, *Аполлон*, *Вассіан*, *Віссаріон*, *Геннадій*, *Еммануїл*, *Палладій*; *Алла*, *Аполлінарія*, *Аполлонія*, *Белла*, *Васса*, *Віолетта*, *Ганна*, *Жанна*, *Елла*, *Емма*, *Іванна*, *Ізабелла*, *Інна*, *Маріанна*, *Римма*, *Стелла*, *Сусанна*.

В українських географічних назвах подвоєння нема, якщо воно не зумовлене фонетичними законами: *Одеса*, *Черкаси*, *Масандра*, *Тиса*.

У вправі 466 зашифровано слова: *переростає у красу*.

§ 79. Написання і та и в іншомовних загальних назвах. Відразу попереджуємо учнів, що правила вживання і та и в іншомовних словах досить складні. Тому треба шукати способів, як легше їх запам'ятати.

Насамперед варто запам'ятати два правила, які однаково стосуються як загальних, так і власних назв.

Правило перше. Перед буквами, що позначають голосні, та перед ї завжди пишемо і (*ia*, *io*, *iy*, *iј*, *iu*, *iє*, *ii*, *ij*): *діаметр*, *радіус*, *акваріум*, *тріо*, *радіо*, *адажіо*, *патріот*, *націоналіст*, *орієнтир*, *дієта*, *станція*, *радіація*, *серія*, *гербарій*, *Ріоні*, *Жіу*, *Чіатура*, *Шіофок*, *Ціян*, *Діана*, *Джіконда*, *Діоген*. Виняток: *християнство*.

Правило друге. В абсолютному кінці незмінюваних слів пишемо тільки i: *таксі*, *шасі*, *жалюзі*, *журі*, *парі*, *конфеті*, *Гельсінкі*, *Нагасакі*, *Фіджі*, *Куїнджі*.

Після цього учні читають з підручника правило «дев'ятки» (два рядки) і відразу ж Сашків запис у «Щоденнику» (вправа 475). Аналізуючи правило, запитуємо, чому в ньому є така умова: «перед наступним приголосним (крім ї)». Бо перед голосними та ї пишемо і незалежно від

того, після яких букв. Так само і в абсолютному кінці незмінюваних слів.

Учні доводять, чому написання *i* в поданих нижче словах *бінт*, *башкир* та ін. суперечить правилу «дев'ятки» (вважається винятком). Коли за правилом, а коли всупереч правилу вжито букву *i* в словах *кипарис*, *кизил*?

Наступні вправи призначенні для закріплення правопису *i* та *u* в іншомовних загальних назвах.

У вправі 470 учні прочитають слова: *солодка брехня*. У вправі 472 має скластися вислів: *Навчання — ваша перша праця*. У вправі 473 правильно має бути слово: *Сімферополь*.

Перед тим як учні писатимуть переказ тексту із вправи 474, з'ясовуємо, які ще пов'язані з електрикою речі з іншомовними найменуваннями прийшли в наше життя, крім названих у уривку. Це — телевізор, комп'ютер, принтер, ксерокс, магнітофон, діаскоп тощо. Учням кажемо, що вони, пишучи переказ, можуть його зміст наблизити до нашої сучасності.

§ 80. Написання *i* та *u* в іншомовних власних назвах. Є деяка різниця в правописі географічних і особових назв. Є також моменти, спільні для правопису взагалі власних і загальних назв. Усе це треба враховувати, опрацьовуючи цю тему.

Щоб встановити певний зв'язок з попередньою темою (і там, і тут маємо справу з запозиченими словами), зіставляємо написання *i* та *u* в загальних і власних назвах.

Насамперед констатуємо, що у власних назвах після букв, що не входять до «дев'ятки», а також перед голосними та *й*, як і в загальних назвах, пишеться буква *i*: *Бірмінгем*, *Вільнюс*, *Мілан*, *Нанкін*, *Токіо*, *Гімалаї*, *Кілімандро*, *Піренеї*, *Онтаріо*, *Франція*. Тут розбіжності між загальними і власними назвами нема.

Залишається з'ясувати, яка буква пишеться у власних назвах після «дев'ятки». Відразу зазначаємо, що після шиплячих та *ц* тут теж, як і в загальних назвах, пишеться *u*: *Вашингтон*, *Чикаго*, *Джіда*, *Жиронда*, *Лейпциг*, *Шіллер*, *Цицерон*.

Отже, залишаються в нас ще (діти встановлюють, віднімаючи від «дев'ятки» шиплячі і *ц*) п'ять букв: *ð*, *t*, *z*, *c*, *r*.

В особових назвах після цих п'яти букв пишеться тільки *i*: *Дідро*, *Тіберій*, *Зіккінген*, *Сізіф*, *Фрідріх*, *Ріхтер*.

У географічних назвах після *r* пишеться тільки *u*, після *d*, *t* — переважно *u* (на жаль, це так нечітко сформульоване в «Українському правописі»), а після *z*, *c*, за кількома винятками, тільки *i*: *Рим*, *Мадрид*, *Маврикій*; *Аддис-Абеба*, *Скандинавія*, *Тибр*, *Тибет*, *Аргентина*; *Сідней*, *Сінай*, *Зімбабве*, але: *Сирія*, *Сицилія*, *Бразилія*. А ще ж треба пам'ятати про кінцевки *-ида* та *-ика*, про винятки.

У вправі 476 зашифровано слова: *над собою*.

Щодо вправи 479, то до неї слід би долучити й той матеріал, який є у вправах 34, 44, 54, 124, 340, 370, 375, 525, 526, 527. Тоді міркування дітей будуть ґрунтовнішими.

З Галиної розповіді хай учні впишуть усі іншомовні слова, у яких вжито букви *i* та *u*.

Для підсумкової контрольної роботи даємо такі завдання.

1. Записати слова, що диктуються, в дві колонки: 1) з м'яким знаком; 2) з апострофом.

Порт'єра, миш'як, ад'ютант, комп'ютер, ательє, інтер'єр, грильяж (особливий вид цукерок), *В'єтнам, імпульс, кар'ера, ар'єгард, Нью-Йорк*.

2. Записати слова в дві колонки: 1) з буквою *i*; 2) з буквою *u*.

Спіраль, грип, оазис, офіцер, логіка, орхідея, лексика, вірус, ефір, ультиматум, буксир, йодамін.

У першому завданні з перших букв прочитуються слова: *нагін* і *маківка*; у другому — *солохей* і *голуб*.

3. Дати письмові відповіді на 3 і 6 запитання, що після вправи 480 («Запитання для самоперевірки»).

ПОВТОРЕННЯ ВИВЧЕНОГО В 5 КЛАСІ

Повторення пройденого має свою специфіку. З одного боку, повторенням потрібно охопити якомога більше матеріалу, з іншого — повторення відбувається в обмежений час. Тому, повторюючи матеріал наприкінці навчального року:

1) зосереджуємо увагу насамперед на тих питаннях, які найменше засвоєні учнями (учитель завжди знає прогалини в знаннях своїх вихованців);

2) виділяємо ті вузлові питання, які дають учням змогу глибше зрозуміти саме системний характер мови, краще усвідомити закони й закономірності, що діють у ній;

3) домагаємося, щоб діти в окремих мовних явищах

чіткіше бачили прояви загальних закономірностей, властивих мові, і загальне сприймали як відбиття часткових властивостей мовних явищ.

Система вправ, запропонована в підручнику, розрахована на систематизацію й узагальнення вивченого в 5 класі. Тому, перш ніж виконувати ту чи іншу вправу, учні повинні освіжити в пам'яті теоретичний матеріал, який вказується в завданні до неї.

Наводимо зауваження до деяких вправ. У вправі 491 є такі види лексики: 1) омоніми: *вбирати* (в квіти) — *вбирати* (очима), *лава* (кущів) — (дерев'яна) *лава*; 2) синоніми: *світле* — *сонячний*, *хмаринки* — *баранці*, *прикрасити* — *вбирати*, *квіти* — *цвіт*, *пуп'янки* — *бруньки*, *кетяги* — *китиці*, *кущів* — *зарості*, *густі* — *рясний*, *кольори* — *барв*; 3) антоніми: *небо* — *землю*, *день* — *ніч*, *рідкі* — *густі*, *легкі* — *важкі*, *теплі* — *холодна*.

У вправі 495, де треба виписати слова на глухий приголосний, приховане слово *псуються*.

Коли діти за Марійчиним записом (вправа 496) складатимуть опис рук близької їм людини, вони повинні розповісти насамперед про те, яку роботу ці руки виконують.

У вправі 497 з останніх звуків мають скластися слова: ...*чесьть і добре ім'я людини*. У вправі 499 зашифровано слова: *той і мур ламає*.

У вправі 502 треба записати такі слова: *молотьба*, *дігтярів*, *сформували*, *зсипав*, *зів'яло*, *безсонна*, *безхмарне*, *безтурботна*, *розставив*.

Відновлений вірш М.Познанської (вправа 504) звучить так:

У саду в нас, на калині, тут щороку навесні, мов дзвіночки, солов'їні розвиваються пісні.	Я прокинусь рано-рано, у садочок вийду я, під калинонькою стану, вивчу пісню солов'я.
--	--

Буду так і я співати,
бо і в мене голос є.

Мама скаже: «В нас у хаті
солов'ятко є своє».

У вправі 507 слід записати такі слова: *чесна*, *радісна*, *проїзний*, *студентський*, *запашна*, *ручна*, *сонячне*, *соняшник*, *товариські*, *Острозький*. У вправі 509 зашифровано слова: *та працює*. У вправі 510 учні прочитають побажання: *Чудового вам літа!*

ЗМІСТ

Структура підручника	6
Вступні уроки	7
Повторення вивченого в початкових класах	7
Загальні відомості з стилістики, синтаксису і пунктуації	16
Лексика	47
Будова слова	59
Фонетика і правопис	68
Звуки і букви	81
Голосні звуки	89
Приголосні звуки	91
Іншомовні слова	91
Повторення вивченого в 5 класі	95

Навчально-методичний посібник

Ющук Іван Пилипович

НАВЧАННЯ РІДНОЇ МОВИ В 5 КЛАСІ

Методичні поради до підручника

Посібник для вчителя

Рекомендовано Міністерством освіти України

Завідуюча редакцією мови, літератури та історії *Н. В. Заблоценко*

Редактор *Л. В. Молодова*. Художній редактор *В. О. Людвіг*.

Технічний редактор *Ц. Б. Федосюхіна*.

Коректори *Л. С. Командир, Л. В. Ліпницька*

Здано до набору 20.01.98. Підписано до друку 27.03.98. Формат 84x108/33

Папір офсетний. Гарнітура шкільна. Друк офсетний. Умовн. арк. 6,04

Умовн. фарбо-відб. 5,51. Обл.-вид. арк. 4,82. Тираж 10 000 пр. Вид. № 000388

Видавництво «Освіта», 254053, Київ, Ю. Коцюбинського, 6

Свідоцтво № 22858060 від 28.10.94 р.

Замовлення 3225

Віддруковано силино, ВИК "Глобус", 290035, м. Львів, вул. Зелена, 101-1
та ВАТ "Підприємство з виготовлення та обробки деревини", 294013, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101